

Чернігівське обласне об'єднання товариства "Просвіта"

Сергій ПАВЛЕНКО

ОПОЗИЦІЯ
на Чернігівщині:
1944–1990 рр.

м. Чернігів

Редакційно-видавничий відділ

Чернігівського обласного управління по пресі

1995

У книзі-дослідженні С.Павленка розповідається про маловідомі сторінки історії Чернігівщини. Автор, вивчаючи спецхрони колишніх архівів КДБ та Чернігівського обкому КПУ, натрапив на унікальні документи, які до цього часу нікому не були відомі. Видання розраховане на вчителів, школярів, краєзнавців, патріотичну громадськість.

Редактор ОЛЕНА ТКАЧЕНКО.

Спонсор видання Аркадій Ринський.

0902020000-3-

П—————без оголошення

95

С.О.Павленко, 1995

ISBN 5-7707-7382-0

РОЗДІЛ I

ПРИЧИНИ ПОЯВИ ОПОЗИЦІЇ

Фашистська окупація 1941-1943 років принесла багато горя жителям Чернігівщини. Десятки сіл були спалені разом з їх мешканцями, тисячі людей у вирі війни втратили не тільки найрідніших, а й позбулися даху над головою, елементарних засобів для існування. Проте радість визволення від нелюдського режиму була недовгою. На зміну гітлерівцям, які вбивали за найменший непослух, прийшла теж влада страху і примусу, безжальних репресій. Вона, щоправда, повернулась дещо милосерднішою за попередню – вже не застосовувала за незначну провину найвищу міру покарання – розстріл, як після "чисток" ворогів народу у 1937-1938 роках. Та ставилася до людей, які пережили окупацію, з недовір'ям, зверхністю. Десятки тисяч чернігівчан спокутували свою "вину" при форсуванні Дніпра. Ненавчених і часто без зброї, обмундирування, їх гнали під німецькі кулемети¹.

Протягом окупації фашисти вивезли на роботи в Німеччину 41 тисячу² юнаків та дівчат. Але ще у більших масштабах подібне здійснювалося радянськими органами у 1944-1950-х роках. Так, у 1944 році мобілізовано з області на шахти Донбасу, залізниці, підприємства 51000³ чоловік. Переважно це були дівчата. Як свідчать скарги їх батьків в облвиконком, примусову працю мобілізованих сталінський режим широко використовував і після війни, у 1946-1947 роках. "У 1943 році мою дочку мобілізували на Донбас, – скаржилася у 1946 році Ходора Євдокимівна Перепечко з хутора Куропіївки Щорського району. – І вона там працювала. Коли я захворіла, дочка, дізнавшись про це, кинула роботу і повернулась додому. За що її в 1944 році судили і відправили на роботу в Ворошиловград. Там вона трудилась гарно. Тепер же після амністії всіх указників відпустили додому, а мою дочку залишили..."⁴.

Насильними методами, примусово здійснювали щорічні, починаючи з 1945 року, мобілізації молоді на навчання в ФЗН. Якщо в 1945 році на Чернігівщині було 91737 підлітків віком від 12 до 16 років, то вже у 1948 році – 70637⁵. Загалом же за нашими підрахунками за період з 1945 року по 1950 рік в області в промислові регіони України вивезено на навчання в ремісничі училища, школи ФЗН майже 50 тисяч дітей. Так як добровільно мало хто з них хотів ставати шахтарями, металургами, у районах організовувалось справжнє полювання на підлітків. Ніякі виправдання вищому керівництву навіть з РККП(б) про те, що "у нас немає молоді такого віку, що цифри плану складені для району нереальні"⁶, не брались до уваги. Щоб не одержати догани і не позбутись партійних посад, у багатьох районах вдавались до нічних облав⁷. Секретар Козелецького РККП(б)У спійману молодь наказав утримувати у зачиненому приміщенні, як у тюрмі⁸.

Чимало юнаків та дівчат втікали з ешелонів. Так, у 1949 році проведено три великі призовні кампанії, в ході яких посаджено у вагони 7320 чоловік⁹. З них 826¹⁰ юнаків та дівчат по дорозі втікли додому.

Дезертирів в основному відловлювали і відправляли у чергову мобілізацію в якесь інше ФЗН. Частину з них для остраху населення за поданням прокурорів віддавали під суд. У зв'язку з тим, що втечі з ФЗН набули масового характеру, генеральний прокурор СРСР 31 липня 1947 року видав наказ "Про посилення боротьби з порушеннями Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 грудня 1940 року в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН"¹¹. Згідно з ним вже підлягали суду й "особи, які винні в приховуванні підлітків"¹².

Слід зауважити, що в районах організованого опору проти сталінського режиму на Західній Україні виконавцям примусових мобілізацій вдавалось виконати невисокі плани набору лише на 17-30 відсотків¹³. А тому увесь тягар забезпечення майбутніми кадрами вугільної

промисловості Донбасу лягав на "спокійні" сільські східні області. Завдяки організаційним, ідеологічним та репресивним зусиллям Чернігівського обкому КП(б)У, РК КП(б)У, РК ЛКСМУ, райвиконкомів Чернігівщина за п'ять післявоєнних років позбулася покоління молоді народження 1929-1935 років.

Більшість чернігівських сільчан через обкладання їх непосильними податками, жахливу експлуатацію невдовзі відчули себе у становищі безправних кріпаків. Менський райнарсуд 15 лютого 1946 року виніс рішення оштрафувати на 9410 карбованців матір трьох дітей Одарку Макарівну Самусь (чоловік її пропав безвісти на війні) за те, що вона не здала державі 55 кілограмів м'яса, 110 яєць 145 літрів молока¹⁴. Як свідчить прокурорська статистика, у Семенівському районі тільки за перше півріччя 1947 року за подібне покарано – осуджено нарсудом 76 чоловік¹⁵.

Зрозуміло, розплатитись за "провину" перед державою бідні солдатки-вдови, малоземельні селяни не могли. Тому у цьому зв'язку широко застосовувалися примусові державні реквізиції.

Колгоспниця Уляна Федорівна Жлоба з Кувечич Чернігівського району написала спершу першому секретарю обкому КП(б)У про те, що 28 березня 1950 року до неї в помешкання увірвались "два чоловіки і одна жінка" і забрали за несплату податку "з жердин пряжу", з якої вона думала виткати полотно на сорочки 13-річній доньці та хворому чоловіку-фронтовику "нікуди негодному"¹⁶. Жінка у відчаї описала своє життя-буття "без худоби, птиці". "Чоловік зовсім ослаб, – зазначила жалобливо у кінці, – уже не маємо ніяких коштів на лікування, а з мене, такої нещасної жінки, останню сорочку з плеч зірвали"¹⁷. Через місяць У.Жлоба отримала офіційну відповідь від секретаря Чернігівського РККП(б)У І.Челядіна:

"...здійснений у Вашому господарстві опис майна за несплату сільгоспподатку в сумі 144 карбованців 10 копійок за минулий 1949 рік – правильно, на основі постанови РНК СРСР №473 від 28 квітня 1944 року.

Вам необхідно найближчим часом розрахуватися з Державою, надати квитанцію про сплату сільгосподатку в райфінвідділ, після чого Вам повернуть забране у Вашому господарстві майно"¹⁸.

Таку ж заспокійливу відповідь отримав у травні 1950 року сержант Геннадій Черниш, який, служачи в армії, був вражений звісткою з дому про те, як "прийшли в квартиру, де, лежала хвора сестра, (...) відірвали силою замок від скрині, і почали кидати одяг"¹⁹.

Несправедливий податковий пресинг викликав масу просьб-протестів у партійні органи, облвиконком. У 1947 році тільки в органи облуповмінзагу, які займалися стягуванням податків, надійшло 31000 скарг²⁰.

Відбудова народного господарства країни за рахунок нещадної податкової експлуатації селян призвела до втрати останніми інтересу розвивати власні підсобні господарства. Адже плоди їх особистої праці держава у той чи інший спосіб забирала-привласнювала. У 1944 році селяни Чернігівщини мали 123312 свиней, у 1945 – 145583, а вже у 1948 – 86546²¹. В особистих господарствах у 1945 році налічувалося 19576 свиноматок, 69504 овець та кіз, а в 1948-му – відповідно 7534²² та 60586²³. Після 1946 року відбулося скорочення й поголів'я великої рогатої худоби.

Загалом все це відповідало політичним задумкам ВКП(б) якнайшвидше викорінити все приватновласницьке дрібнобуржуазне з життя селянства. Виступаючи на сесії облради у 1948 році, секретар обкому КП(б)У М.Кузнецов не випадково звернув увагу присутніх на домінування власницьких інтересів на селі, на те, що "не цілком переборені приватновласницькі пережитки колгоспників"²⁴. Під час війни, користуючись періодами відносного безладдя багато сільських жителів розширили власні земельні наділи. Робилося це також і зі згоди новостворених правлінь колгоспів, які проявили турботу про своїх трудівників у часи повоєнної скрути. Разом з тим, де сліпо виконували

постанову ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів Союзу РСР "Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання" від 27 травня 1939 року, люди на кількох сотках не мали можливості навіть виростити абиякий урожай для власного прожиття.

19 вересня 1946 року з'явилася постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артіль в колгоспах", яка націлила парторгани втілити в життя ідеї згадуваної вище постанови від 27 травня 1939 року. По селах почали масово забирати "зайву" і колгоспну землю. Через два місяці в Чернігівській області налічувалось 4276 колгоспних дворів, які не мали жодної сотки городу²⁵! Були скорочені присадибні ділянки до розміру 0,10 гектара в 1490 селянських родин, до 0,10 га – 0,15 га в 2358 господарів, до 0,15–0,20 га в 4989 сімей і до 0,20 до 0,30 га в 31393 колгоспників²⁶. Відібрані городи у робітників, службовців, які отримали землю у колгоспів. Голова облвиконкому С.Костюченко змушений був навіть звернутися до Ради Міністрів УРСР з проханням надати потерпілим від повернення колгоспам землі на якихось законних підставах хоча б мінімум присадибної ділянки до 0,30 га²⁷.

Наступ на "пережитки минулого" особливо виразно проявився під час кампанії ліквідації хуторів. 15 травня 1947 року секретар обкому КП(б)У М.Кузнецов та голова облвиконкому С.Костюченко надіслали в райкоми КП(б)У та райвиконкоми розпорядження обкому КП(б)У та облвиконкому, першим положенням якого виконавці зобов'язувались "негайно вжити заходів по організації зселення всіх господарств, які мають присадибне землекористування на громадських польових землях колгоспів з тим, щоб зселення цих господарств, розташованих по одинці і групами до 10 дворів було проведено в період весняної сівби"²⁸. Станом на 01.01.1947 року в області ще жило з часу війни в землянках 3949²⁹ сімей, ще більше – на чужій площі³⁰.

За статистикою, на 1.IX.1948 року земельні помешкання мали сім'ї 64-ох інвалідів-фронтовиків, 209 ветеранів війни, 644 солдатських вдів, 579 колгоспників, 113 військовослужбовців³¹. Замість того, щоб їм терміново збудувати житло, влада забезпечувала міфічну "перемогу колгоспного ладу"³², ударні темпи розвитку соціалістичних форм господарювання на селі. Не личило країні суцільної колективізації мати острівки-форпости чужого соціалістичного ладу. Україна ганебно "псувала" удаване благополуччя: за час німецької окупації багато селян відродили хутірські господарства... Згідно з постановою облвиконкому від 10 листопада 1947 року "Про зселення хутірських господарств з громадських земель колгоспів, не зселених до 1941 року і тих, що поселилися на хуторах у період тимчасової німецької окупації" підлягав зруйнуванню 1731 селянський двір³³. Для переселення хуторян на відбудову їх будинків у селах виділяли з державних ресурсів 15 кубометрів лісу, 40 кілограмів цвяхів, 5 квадратних метрів скла, 1,5 тисячі цеглин, 10 кубометрів лози, 10 кілограмів сортового металу³⁴. Хоча, як правило, зруйнувавши хутір, у колгоспах забували про подальші проблеми забудовників. Так, у серпні 1948 року група міліціонерів і колгоспників-активістів з'явилася на хуторі поблизу Кукович Менського району і розвалила хату та господарські приміщення хуторянина Павла Костянтиновича Овчаренка. На учасників репресивної акції не справили ніякого враження довідки, що він інвалід першої групи. На очах матері, в якої син загинув на фронті, кращі колоди повантажили на підводи і повезли у село. Сорок дві скарги написав покривджений господар на адресу облвиконкому "Мене з сім'єю залишили серед колгоспного поля без житлового приміщення, – писав П.Овчаренко у 1950 році в газету "Правда". – І я до нинішнього часу страждаю з сім'єю у льосі серед колгоспного поля"³⁵.

Безправність селян-колгоспників, їх партійно-кріпосна залежність не зменшились після "доленосної" постанови "Про заходи по ліквідації

порушень Статуту сільськогосподарської артїлі в колгоспах" (19 вересня 1946 р.), в якій лицемірно йшлося про усунення недоліків у колгоспній демократії, наголошувалось, зокрема, щоб колгоспники надалі не були відсторонені від участі в розподілі доходів, матеріальних засобів, складанні господарських планів³⁶. Не райкоми партії, а вони повинні обирали голів колгоспів і.т.п.

На практиці ж діяли інші закони. Того ж року голову колгоспу "Веселий лан" з Ніжинського району А.Ляшенка за те, що у жнива не здав у район, а роздав голодним односельцям у рахунок зароблених трудовнів 428 кілограмів хліба, позбавили волі на 5 років³⁷. За подібне милосердя під час жнив 46-го потрапили за колючий дрїт гулагівських концтаборів ще близько 20 керівників господарств³⁸. Така ж картина повторилась і в наступні роки. Голова колгоспу імені Щорса Менського району М.Донець отримав, як свідчить прокурорська доповідна, строк за те, що "у перші дні збирання врожаю 1948 року, намолотивши 14,6 центнера зерна, не здав у рахунок держпоставки жодного кілограма, а перемолов його на муку, яку видав колгоспникам авансом на трудовні"³⁹.

Ось так колгоспники за "демократичною" сталінською справедливістю брали участь у розподілі доходів. Ділити їм собі після "ударних виконань планів" було вже мало що. Так, грошові доходи в розрахунку на один трудовдень в області складали: 1944 рік – 1,3 крб.; 1945 – 1,3 крб.; 1946 – 1,3 крб.; 1947 – 1,7 крб.⁴⁰. Це означало, що річна зарплата селянина часто була меншою місячного окладу службовця, робітника. За один трудовдень у більшості господарств давали по 100–300 грамів хліба. Отже, для того, щоб заробити для прожиття центнер зерна, потрібно було виробити мінімум 330-1000 трудовнів, що ставало під силу лише небагатьом.

Чесно і потом заробленим знову ж таки селянин не завжди міг розпорядитися так, як бажав. Щорічно він повинен був проявити свою

високу свідомість, патріотизм і віддати 200-300 карбованців, підписавшись на державну позику відновлення і розвитку народного господарства СРСР. Кампанія збору коштів проводилась на "добровільно"-примусовій основі. Під керівництвом обкому, райкомів КП(б)У у кожному із 40 районів затверджувався персональний склад 200-250 номенклатурних активістів – уповноважених, які їхали на села "вибивати" кошти. Вони в свою чергу опирались на голів колгоспів, сільрад, секретарів сільрад, бригадирів. Люди змушені були віддавати останні копійки, бо супротив місцевій владі, безпосереднім колгоспним і сільським керівникам мав би для них згодом ще гірші наслідки.

Як показує стенограма обласної наради керівників районів з приводу організації підписки на позику в 1949 році, в обласній номенклатурі не було ніяких ілюзій, що люди добровільно відгукнуться на черговий партійний заклик "з надзвичайним політичним піднесенням" віддати кошти на успішне завершення післявоєнної сталінської п'ятирічки.

"У нас село Парафіївка – саме багате, і ми знаємо, що там будуть найбільші труднощі, – інформував присутніх голова райвиконкому Шевченко з Ічнянського району. – Ми разом з бюро райкому партії підготували туди дуже сильних партійних товаришів. У села Богаєвку, Дорогаєвку та інші посилаєм сильних товаришів. Думаємо, що ми докладемо всіх зусиль та енергії, щоб справитися з цим завданням"⁴¹.

Про репресивну суть чергового заходу красномовно свідчить виступ секретаря обкому КП(б)У Яременка: "Я не хочу сказати, що не треба брати з рахунку трудовні. Там, де зароблені гроші на трудовні, слід їх видати. Та це не головне. Якщо ми привчимо колгоспників, що колгосп розраховується за позику, це негарно, ми будемо погано виховувати колгоспників. Потрібно, щоб колгоспники з своєї кишені давали гроші. Це буде користь для держави: з вузликів гроші підуть в банк, і ми будемо зміцнювати по-справжньому наш радянський карбованець. А гроші з

рахунку, передбачені на трудовні, коли їх будуть видавати колгоспникам, стануть приводом для додаткового заходу щодо поповнення коштів на позику. Головну увагу потрібно зосередити на те, щоб колгоспник особисто свої гроші підготував і вніс"⁴².

Як правило, "сильні" товариші виконували завдання успішно. У селі Ушні Менського району уповноважені Андріяш і Агієнко викликали громадян у приміщення сільради і шляхом залякування змушували їх підписатися на 5-у Держпозику. М.Комлева відпустили додому лише після того, як він згодився віддати 500 карбованців⁴³.

Конкретика описаних вище дій репресивної системи влади не могла не викликати обурення, невдоволення у народній масі. З посиленням партійно-державного визиску невпинно зростає опір режимові. За нашими оцінками, у 1944-1950 роках на Чернігівщині чітко сформувалися такі групи опозиції:

- збройна (в області діяло в лісах понад 100 різноманітних загонів-формувань⁴⁴);
- ОУН.-УПА⁴⁵;
- дезертирська (на 1.I.1948 р. у розшуку перебувало 789 чернігівчан, які втекли з підприємств військової промисловості⁴⁶);
- антиколгоспна (у 1946 році 25695 селян жодного разу не вийшли на роботу в колгоспи⁴⁷);
- керівників-ігнорувачів злочинних наказів, постанов ВКП(б).

В основному вони в тій чи іншій формі виявляли свій протест політиці свавілля партноменклатури, не корилися системі жорстких заходів поневолення людей і дуже часто були стихійним плодом-витвором репресивних діянь сталінського режиму. Опозиція діяла неорганізовано, здебільшого не мала чіткого ідеологічного підґрунтя. Її не влаштовував лад, який силою насаджували комуністи, вона не хотіла бути просто

"гвинтиком" в ідеалістичних планах компартійної номенклатури, яка заглядала в майбутнє, але не думала про сьогодення людей.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. Котляр М., Кульчицький С. – Шляхами віків: довідник з історії України. – Київ, 1993. – С.242; Лук'яненко Л. – Вірую в Бога і в Україну. – Київ, 1991. – С.9; Довженко О. Україна в огні. – Київ, 1990. – С.229, 230, 243.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – Київ, 1972. – С.61.
3. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Р-5174. – Оп.3. – Спр.6, – С.186.
4. Там само. – Спр.35. – С.107.
5. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.260. – С.18.
6. Там само. – Спр.302. – С.50.
7. ДАЧО. – Р-5144. – Оп.1. – Спр.2. – С.24.
8. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.306. – С.18.
9. ДАЧО. – Р-3769. – Оп.7. – Спр.38. – С.32.
10. Там само.
11. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.199. – С.108.
12. Там само.
13. ДАЧО. – Р-3769. – Оп.7. – Спр.34. – С.368.
14. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.126. – С.52.
15. Там само. – Спр.352. – С.7.
16. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Од.зб.117. – С.69.
17. Там само.
18. Там само. – С.67.
19. Там само. – С.75.

20. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.306. – С.38.
21. Там само. – Спр.260. – С.64.
22. Там само. – С.66.
23. Там само. – С.73.
24. Там само. – Спр.313. – С.54.
25. Там само. – Спр.195. – С.99.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само. – С.195.
29. Там само. – Спр.265. – С.22.
30. Там само. – Спр.383. – С.1.
31. Там само. – Спр.265. – С.34.
32. Постановление февральского (1947 г.) пленума ЦК ВКП(б) // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Москва, 1953. – Часть II. – С.1045.
33. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.195. – С.399.
34. Там само. – С.141.
35. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Од.зб.117. – С.14.
36. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) от 19 сентября 1946 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Москва, 1953. – Часть II. – С.1041.
37. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.344. – С.23.
38. Там само. – С.23-41.
39. Там само. – Спр.549. – С.204.
40. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.2. – Спр.259. – С.70.
41. Там само. – Оп.4. – Спр.404. – С.110.
42. Там само. – С.122.
43. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Од.зб.117. – С.74.

44. Павленко С. Поїхав батько провідати доньку // Голос України. – 1993. – 19 жовтня.
45. Бутко С., Демченко Т. За Україну, за її волю. – Чернігів, 1992. – С.39.
46. ДАЧО. – Р.5036. – Оп.4. – Спр.306. – С.35.
47. Там само. – Оп.2. – Спр.259. – С.72.

РОЗДІЛ II

ЗБРОЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ 1944-1949 РОКІВ

Опір сталінському режимові на теренах Придесення у 1944-1949 роках був майже до нинішніх днів невідомий українському загалові. Причиною тому – ретельне приховування у свій час від народу правди панівною ідеологією, намагання подавати її в урізано-викривленому вигляді. Не випадково у більшості людей протягом десятиліть дійсно склалося хибне історичне уявлення про те, що післявоєнний Схід покірно "мовчав" і лише в західних областях України діяли повстанські загони, йшла запекла боротьба з компартійним активом, сталінською системою.

Насправді ж свій вклад у протиборотство з імперською ідеологією сталінського кріпацтва внесли і східняки. В окремі тижні оперативні зведення про їх дії на Чернігівщині нічим не відрізнялися від зведень руху опору на Івано-Франківщині, Рівненщині. На нестримну і нав'язливу політику перетворення кожного українського села в невеличкий "ГУЛАГ" – концтабір дешевої і безумовної рабсили, селяни відповіли масовим саботажем колгоспних робіт, втечами від примусових мобілізацій, нічними підпалами садиб сталінських опричників–виконавців, пострілами у їх бік.

У колгоспі імені Дзержинського Ладанської сільради 16 лютого 1946 року на зібранні, присвяченому вивченню промови Сталіна на передвиборних зборах Сталінського виборчого округу, колишні фронтовики зі свистом вигнали комуністів із залу клубу¹. У доповідній записці секретарю Чернігівського обкому КП(б)У М.Кузнецову інструктор обкому КП(б)У П.Мандрицький повідомив, що після закінчення читання промови Й.Сталіна "до столу президії зборів підійшов Науменко І.В., який запитав: "Хто тут проводить збори? Комуністи? Геть звідсіля! Я буду проводити збори".

І, звернувшись до колгоспників, він сказав:

"Дозвольте. мені від імені рогатої худоби виголосити промову".

Таким чином ці збори були зірвані, і коли комуністи вийшли з приміщення на вулицю, то їм влаштували свист, викрикували: "Долой комуністів!"².

Більшість убитих у ті дні партійців стали жертвами недолугої політики ВКП(б). Озброєне під час війни населення, невдоволене безправністю, голодним існуванням, суворими порядками часто вдавалося до месницьких актів. Тільки протягом червня-липня 1948 року загинули голова Васьківської сільради Іван Яценко, голова колгоспу з Петрушина Василь Телень, голова колгоспу з Мартинівки Іван Прокопенко, ланкова-стахановка з Лучковки Марія Фурса та інші³. Їхні вбивці – найчастіше свої ж селяни-односельці. Як інформував обком завідуючий оргінструкторським відділом ОК КП(б)У Є.Капкін, в останній декаді жовтня 1948 року у селах Чорнотичі, Спаському були спалені будинки бригадирів, у Кнутах вбитий бригадир Радченко, підпалено Бондарівку, поранено голову сільради Слобідки Коропця. У ці ж дні згоріли хати голів колгоспів імені Горького, імені Калініна, вбитий голова колгоспу з Крапивного Мірошніченко⁴.

Для утримання людей в покорі сталінський режим роздув гігантський апарат наглядців, який проїдав потом зароблені селянські трудодні. Так, на 1.01.1948 року у 1897 колгоспах Чернігівської області після скорочення керівного апарату на кілька тисяч одиниць налічувалось 29182(!) чоловіки бригадирів, обліковців, кладовщиків, розсильних, сторожів і т.п.⁵ Чимало з них, наділених режимом партбілетами і владою, почувалися зверхньо серед земляків, вели себе грубо і зухвало.

"Бригадир бригади №6 колгоспу імені "1 Травня" Горбань Федір Степанович, – читаємо в одній з прокурорських справ, – вів за вухо з шостої бригади Дерев'янка Павла"⁶. Відвівши підлітка за сарай, він за

незначну провину ударив його "кулаком по голові, в спину", а потім "наніс кілька ударів по голові путалном кнута".

З іншого спецдонесення довідуємося про те, як 1 лютого 1947 року голова колгоспу "Комунар" Комарівського району Іван Власенко, спіймавши жителя хутора Шевченка Крупичпольської сільради Миколу Христюка за крадіжкою колгоспного сіна, "арештував його, обмотав соломою, почав бити і водити по селу, змушував кричати, що він крав сіно, а потім вивіз за Омбиш у поле і розстріляв"⁷.

Типовою була й така картина: 15 січня 1944 року прокурор Бахмацького району А.Єлисеєв повідомляв вищестоящому керівництву про те, що в с. Мартинівці "голова сільської Ради Прокопенко Іван, його заступник Zenchenko Григорій та інші систематично займались незаконними обшуками, конфіскацією майна, худоби, при чому все незаконно забрате ділили між собою"⁸.

У 1948 році Івана Прокопенка, вже голову колгоспу, не влада, а земляки вбили – покарали за нанесені образи та свавілля.

Під приціл опозиції потрапляли й менш значимі фігури апарату нагляду й контролю – охоронці, лісники, обліковці, сільський актив. У ніч з 4-го на 5-е листопада 1946 року був убитий колгоспник-активіст колгоспу імені Карла Маркса Леньковської сільради Новгород-Сіверського району Петро Пашков, який переміряв садиби односельців⁹. У селі Конотоп спалено хату й хлів вчителя Івана Римші, який "активно допомагав органам Радянської влади у виконанні всіх державних завдань"¹⁰. У селі Смош Іваницького району підпалено хати найближчих родичів бригадира Юрченка¹¹. Тільки за червень 1948 року здійснений 21 навмисний підпал¹².

За період з 1944 року по 1950-й органами держбезпеки, міліції на території Чернігівської області знешкоджено понад 100 збройних формувань. Якби вони діяли на Івано-Франківщині чи Львівщині, то їх всіх

вважали б бандерівськими, і преса з запалом викривала б ці угруповання шляхом показу кривавих вбивств "в ім'я самостійної України". На Чернігівщині збройне протистояння не афішувалось: адже в такому разі значно розширювалися територіальні межі національно-визвольних змагань.

За своїм складом і політичною спрямованістю чернігівські збройні формування були дуже строкаті. Лише незначний їх відсоток у своїй діяльності керувався вимогами ОУН-УПА. Інші ж здебільшого не мали чіткої мети. З національно-визвольною ідеологією вони були не обізнані. Ліс, "партизанка" – спосіб "вільного" життя, яке вони вибрали взамін тоталітарного "радянського" нагляду, всіляких обмежень, постійних кривд і принижень.

Багатьох учасників збройного протистояння 1944-1949-х років змусила йти з дому і взятись за зброю безвихідь: після приходу Радянської Армії їх чекало клеймо "ворогів народу", штрафні батальйони, суворі розгляди у військових трибуналах. Хоча провина у декого була і незначна – полон, оточення.

Чимало сільчан-дезертирів вирішували за краще прожити ще рік-другий у лісі, у сховах, ніж бути розстріляними під гарячу руку, "для прикладу і виховання". На 1 січня 1946 року в області таких перебувало у розшуку 472 чоловіка¹³!

Збройні формування поповнювались також втікачами з промислових підприємств. У 1944 році з Дмитріївського району мобілізовано на Донбас, в Брянськ та інші місця 730 чоловік, з них 30 відсотків дезертирувало¹⁴. З повідомлення Дмитрівської райпрокуратури видно, що 12 дезертирів та 23 тих, хто ухилявся від мобілізації, засуджено на різні строки, 113 повернули заводам¹⁵. Попри жорсткі каральні заходи, не всіх юнаків та дівчат владі вдавалось відловити. Як повідомлялось на березневому 1948 року пленумі Чернігівського обкому КП(б)У, кількість нерозшуканих дезертирів з

підприємств військової промисловості за рік збільшилась удвоє: 789 чоловік перебували на нелегальному становищі¹⁶.

Поза законом були і колишні поліцаї, службовці управ та інших німецьких окупаційних установ. Вони під час наступу Радянської Армії відступали разом з німецькими частинами. У Західній Україні у кінці 1943 – на початку 1944 року скупчилися десятки тисяч поліцаїв-східняків. Більшість з них наділа гітлерівську уніформу під примусом. Як показали на допитах колишні поліцаї з Холмів Чернігівської області, їх, незаможних селян-колгоспників, ставили перед вибором: або смерть, або робота на Німеччину¹⁶.

Опинившись віддалік від дому, від сімей, вони не мали ніякого бажання далі продовжувати воювати за "велику Німеччину" і гинути за Гітлера. А так як їх невдовзі планували використати як гарматне м'ясо на фронті, самовизначення поліцейських підрозділів відбувалося дуже швидко. Вони один за одним розбіглися хто куди. Безпритульні поліцаї знали, що їм не буде пощади від Сталіна, а тому обрали ліс, як захисток від німців, а потім і від червоноармійців. З подивом східняки дізналися про існування УПА, про їх війну на два фронти.

"В цьому селі нам стали розказувати про бандерівців і що вони борються за самостійну Україну. – Свідчив на допиті слідчому член УПА і колишній поліцай Назар Корх. – Після цього нас викликали до сотника Калини і його помічника Кушніра, останній запропонував вступити в УПА (...) і розповів при цьому про мету і завдання УПА, що вони борються проти німців та більшовиків за самостійність України. Я та інші жандарми дали згоду і були записані в УПА. Тут мені дали псевдонім "Сорока"¹⁷. Лише незначна кількість поліцаїв перейшла на бік українських повстанців. Та й та, як невдовзі переконалось командування УПА¹⁸, була ненадійною силою. Загалом неорганізовані загони поліцаїв-східняків, маскуючись під УПА, щоб легше було вижити на західних теренах, в основному займалися

грабунком, реквізицією у населення продуктів харчування. Їхні руки забруднені кров'ю сотень невинних жертв.

Коли після переможного травня 1945 року радянські органи безпеки та військові частини почали облавну війну на Західній Україні проти УПА, поліцейські банди почали перебиратись у східні, "домашні" регіони.

31 грудня 1946 року начальник обласного управління МВС І.Єгоров інформував вищестояще керівництво про ліквідацію бандгрупи, яка складалася з жителів села Червоні Партизани Носівського району. Перед викриттям бандити добре "показяйнували" на Рівненщині, де "здійснили вбивство гр-ки Калюжної" на хуторі Басовщина¹⁹.

Однак збройні формування на Чернігівщині дуже рідко були вже за складом тільки "поліцейські". Як правило, у більшості загонів налічувалось всього-на-всього по одному-два колишніх поліцаїв. Всі інші – дезертири і т.п. опозиційний до влади контингент.

В основному вони займалися пошуком засобів для прожиття у нелегких умовах нелегального існування: робили нічні нальоти на магазини, склади, колгоспні комори. У другому півріччі 1946 року, наприклад, було зареєстровано таких 111 акцій. Відсутність мети, низький освітній рівень членів збройних формувань дуже швидко перетворювали їх у звичайні кримінальні групи, які не нехтували реквізиціями продуктів харчування навіть у колгоспників.

Збройні нічні відвідування при опорі потерпілих часто завершувались вбивством. Так, 29 жовтня 1946 р, о 3 годині ночі в селі Редьківці Любецького району бандити вбили священика Силу Павловича Андрієвського²⁰. В 11 годин ночі застрелений на болоті Олексій Кревуцький, у якого група невідомих намагалася забрати рибу²¹.

Звичайно, не всі збройні формування йшли на подібне. Та й часто при викритті їх органами безпеки і міліції їм приписувалися нерозкриті злочини кримінального характеру.

Водночас маємо багато фактів, які свідчать про те, що чимало "господарів лісів" при всій своїй неідеальності, відсутності чіткої мети мали спільного ворога – комуністичну владу, яка позбавила їх нормальних умов існування. З нею вони вели непримиренну і безкомпромісну війну. В області від рук членів збройних формувань палали контори колгоспів, приміщення сільрад, масово гинули члени КП(б)У, працівники правоохоронних органів. Автоматною чергою 27 квітня 1946 року у селі Лихачов Носівського району був убитий голова колгоспу "Більшовик" Авдєєнко. Через місяць читаємо у спецдонесенні, "голова колгоспу "2-а П'ятирічка" Держанівської сільради Носівського району Шутий Василь Олександрович разом з своєю дружиною Шутою Ольгою Іванівною та вчителькою Киселівської початкової школи – Кривець Тетяною Опанасівною на підводі повертались з Носівки, де вони були на нараді, у хутір Киселівку. У дорозі, приблизно в 11 годин ранку на відстані 3-х кілометрів від Киселівки з кущів вийшли 5 бандитів, які зупинили підводу і, накинувшись на голову колгоспу – Шутого, відібрали у нього пістолет". Відвівши керівника колгоспу у ліс, його там розстріляли.

У секретній доповідній записці секретарю Чернігівського обкому КП(б)У Кузнецову від 31 грудня 1946 року начальник обласного управління МВС І.Єгоров сповіщав про те, що арештовано п'ятнадцятирічного терориста Михайла Вовка, який, виконуючи завдання одностумців, "маючи на озброєнні обріз гвинтівки, 27 вересня у с. Буромка Тупичівського району у приміщенні контори колгоспу імені Сталіна убив голову колгоспу Єсипчука Андрія Семеновича"²².

З цього документа довідуємося і про ліквідацію 25 грудня 1946 року "бандгрупи з 5-ти чоловік" Семена Ковези. Члени її "19 травня 1946 року у лісі в 3-х кілометрах від Гути Студенецької зупиняли колгоспників, що проходили, затримували їх і проводили антирадянську укрнаціоналістичну агітацію. 25 червня 1946 р. на дорозі в напрямку селища Щорсовськ

затримували колгоспників, що проходили, відводили їх у ліс і, зібравши таким чином до 50 чоловік, провели з ними бесіду про "бандерівську армію", а потім взяли з кожного по 25 карбованців. 25.X.1946 р. в с Рудці Корюківського району в конторі колгоспу розкидали документи, порвали портрети. На фермі взяли 37 кур"²³.

Важливо зазначити, що "ідеологічність" викритої групи склалась завдяки колишньому поліцаєві Івану Надточію, який із листопада 1943 по травень 1944 року служив під псевдонімом "Балалайка" в УПА і був направлений разо'м з 22 повстанцями у східні райони України "з метою проведення антирадянської агітації та залучення нових членів"²⁴ у рух опору.

Невдало завершився подібний десант у кількості восьми членів УПА, засланих у Холменський район²⁵. Їх знешкоджено у перші дні прибуття.

Під впливом інформації про масовий опір режимові на західних теренах України частішали спроби діяти подібним чином і на берегах Десни. На Ічнянщині готувалася до боротьби група Моряка (керівник Олександр Савченко), яка закладала продовольчі бази для УПА²⁶.

Великий загін колишніх військовослужбовців, який мав тяж зв'язок з УПА, діяв у чернігівських лісах у 1944 році. Чутки про це збройне формування під командуванням майора Тимошенка дійшли навіть за кордон²⁷.

У головний провід УПА надходила інформація від агентури на Чернігівщині про проведення у 1947 році нею однієї великої збройної акції, а у 1948 – двох²⁸.

Найбільшого ж переполоху серед представників офіційних властей наробило викриття у 1949 році в селі Конашівці Борзнянського району підпільної молодіжної організації ОУН. 13 червня 1950 року військовий трибунал Чернігівської області засудив на 25 років ув'язнення В.Теребуна, О.Зуя, І.Сірого, М.Горбашенка. Т.Койду, А.Скляра, на 10 років

позбавлення волі – Н.Горбашенко, В.Хошенка, М.Койду, В.Стороженка, Д.Прядка, на 8 років – О.Хижняк. Здебільшого їм на той час було по 18-20 років. Їх шлях в опозицію, мабуть, почався після того, як п'ятдесятирічний колгоспник Петро Нечипорович Горбашенко провідав дочку-студентку Марію, яка навчалася в Чернівцях. Він позитивно оцінив рух опору на Західній Україні, те, як бандерівці борються проти примусового насадження колгоспів. Своїми враженнями поділився з молоддю. "Війна закінчилась, – говорив він вісімнадцятирічному Василю Теребуну, – а життя залишилось те саме. Все одно доведеться вмирати з голоду, толку ніякого не буде. Якби був молодший, то пішов би в УПА"²⁹. Він порадив це зробити співрозмовникові. Хтось у цьому переконав і Михайла Троценка, який у клубі, перед відбуттям в армію, сказав приятелям, що в Радянську Армію не піде, а подасться в УПА³⁰.

З матеріалів слідства видно, що на станції Макошино він справді втік з ешелону.

Василь Теребун, якого примусово мобілізували на шахти Донбасу, звідтіля дезертирував. У лютому 1947 року він зі своїм товаришем Григорієм Прядком їде у Станіславську область. У гірському селі Космач хлопці зв'язуються з повстанцями. Втікачів знайомлять з молодим провідником, який мав псевдо "Сергій". Більше двох годин командир повстанців розпитував про життя на Чернігівщині, настрої населення. Після цього хлопці письмово поклялися боротися за самостійну Україну. Кілька днів юнаки вивчали закони конспірації, ознайомлювалися з націоналістичною літературою. Прибули вони додому з палким бажанням створити підпільну молодіжну організацію. Їх задум у селі підтримали Олександр Зуб, Михайло Горбашенко, які негативно оцінювали тоталітарне більшовицьке правління. Невдовзі хлопці почали отримувати посилки зі Станіславської області з літературою, листівками. Проявляючи обережність, вони почали проводити бесіди з однолітками на заборонені

теми. "Всі ми, – свідчив на допиті В.Теребун, – періодично збирались і постійно вивчали націоналістичну літературу, обговорювали між собою, як потрібно на практиці здійснити програму УПА"³¹.

Однак лише розмови на заборонені теми і мрії про активну боротьбу мало втішали максималістів. Тому Григорій Прядка вирішив поїхати до "Сергія" і стати в лави бійців УПА. Через деякий час Марія Койда отримала від нього фотокартку: на ній Григорій знятий у формі упівця. Відразу зазначимо: за недонесення в карні органи про цей факт дівчина отримала десятирічний табірний строк.

Вирішив проявити себе у ділі і Василь Теребун. У ніч з 6 на 7 листопада 1948 року він розклеїв і розкидав по Борзні близько 30 листівок, які розповідали про діяльність УПА.

Потрапивши в лабеті енкаведистів арештовані старалися якомога применшити свою роль в організації, вдавали простачків. Вина Василя Теребуна була доведена, тому він не крився. Ось його діалог із слідчим:

– Що ж змусило вас стати на шлях боротьби з Радянською владою?

– Я був незадоволений існуючим колгоспним ладом, політикою Радянської влади на селі.

– Ви вважаєте себе переконаним ворогом Радянської влади?

– Так, я вважаю себе ворогом Радянської влади. І будучи вороже настроєним до існуючого ладу, я проводив контрреволюційну роботу, боровся за створення самостійної України³².

До кінця 1949 року в основному всі збройні угруповання в області були ліквідовані. Аж п'ять років необхідно було владі, щоб повністю відновити контроль над підвідомчою територією.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. Павленко С Поїхав батько провідати доньку // Голос України. – 1993. – 19 жовтня.
2. Державний архів Чернігівської області. На час моєї роботи в ньому у зв'язку з перешиванням партійних справ 1945–1949 років цьому документу ще не був присвоєний новий номер одиниці зберігання.
3. Там само. Голос України. – 1993. – 19 жовтня. – С.6.
4. Там само.
5. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.2. – Спр.259. – С.90.
6. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.549. – С.5.
7. Там само. – Спр.55. – С.34.
8. Там само. – Спр.332. – С.30.
9. Там само. – Спр.28. – С.75.
10. Там само. – С.35.
11. Там само. – С.79.
12. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.287. – С.5.
13. Голос України. – 1993. – 19 жовтня. – С.6.
14. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.332. – С.152.
15. Там само.
16. Архів Чернігівського управління СБУ (АЧСБУ). – Спр.11164. – С.16, 54.
17. АЧСБУ. – Спр.12404. – С.62.
18. Щеглюк В. "...Як роса на сонці". – Львів, 1992. – С.126, 133, 141.
19. Голос України. – 1993. – 19 жовтня. – С.6.
20. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.28. – С.71.
21. Там само. – Спр.27. – С.8.
22. Див. 2.
23. Там само.

24. АЧСБУ. – Спр.13509. – С.83.
25. АЧСБУ. – Спр.11164.
26. АЧСБУ. – Спр.9009.
27. Бутко С., Демченко Т. За Україну, за її волю. – Чернігів, 1992. – С.39.
28. Там само.
29. АЧСБУ. – Спр. П-14611. – С.65.
30. Там само. – С.56.
31. Там само. – С.28.
32. Там само. – С.35–36.

РОЗДІЛ ІІІ

КЕРІВНИЙ САБОТАЖ

Із збільшенням потоку післявоєнних репресивних директив ВКП(б) керівництво районної ланки щоразу поставало перед сакраментальним вибором – або діяти за логікою здорового глузду, або, не сумніваючись, виконувати чергову постанову. Останнє давало шанс залишитись на керівній посаді, зайняти вищу сходинку в партійній ієрархії. Заохочення сильної виконавської дисципліни шляхом постійних щомісячних доган, нервозних "накруток" партактиву всіх ланок виробляв керівний стереотип поведінки геть позбавлений ініціативи, думки, моральності, завжди націлений на команду взяти "під козирок".

Перемірювання у 1946 році селянських городів за сталінськими стандартами, наприклад, у Березнянському, Новгород-Сіверському, Городнянському та Сосницькому районах призвело до "багатьох випадків незаконної відрізки садиб"¹. Тобто селян заради успішного перевиконання партзавдання педантичні виконавці позбавили елементарних умов власного продовольчого забезпечення. І це в ситуації, коли колгоспи ледь животіли і не могли дати нормальний заробіток для прожиття працюючим.

Серед частини керівної верхівки, яка пройшла загартування на фронтах недавньої війни, не всі з сліпим розумінням і схваленням сприймали жорсткі заходи на селі у 1946-1949 роках. Чимало керівників ігнорують вказівки, спрямовані на подальший визиск селян, займають чітку лінію саботажу щодо партлінії ВКП(б). Як повідомлялось на сесії облради у 1948 році, у ході перевірки знову виявлено 10262 гектари "розбазареної землі"². Секретар обкому КП(б)У М.Кузнецов назвав депутатам як негативний приклад сільгоспартіль "Більшовик" Кладьківської сільради Комарівського району, де "145 колгоспних дворів були додатково наділені ділянками землі в полях колгоспу в розмірі від

0,05 до 0,45 га. 37 господарств мали присадибні ділянки у розмірах понад 0,71 га до 1,08 га"³. "Таким колгоспникам – підсумовував вищезгадане партсекретар, – не до громадського господарства. Вони повністю зайняті своїм особистим господарством, у них нема ні часу, ні бажання працювати на громадському полі"⁴.

Ініціаторів протипартійної опозиційної дії – роздачі землі – чекала сувора покара. Так, голова колгоспу "Жовтнева зоря" Березнянського району Григорій Семенович Тютюнник, щоб поліпшити життя колгоспників, додатково наділив їх у 1948 році трьома гектарами землі. Тобто він свідомо пішов проти кампанії урізання присадибних ділянок. За це був засуджений на 15 років позбавлення волі⁵. За подібну ж провину отримав 4-річний строк голова колгоспу "1-е травня" Ріпкинського району Богурний⁶. Всього ж за 1948 рік сіли за ґрати 20 голів колгоспів і голів сільрад⁷, які наважились протистояти партдирективі щодо збільшення громадських фондів земель і зменшення приватного землекористування. Стільки ж керівників колгоспів репресовано у 1946 році за видачу під час жнив голодним людям хліба. Наприклад, голова колгоспу імені Будьонного з с Білі Вежі Дмитрівського району А.Д.Троценко отримав трирічний строк заслання за те, що "допустив роздачу 832 кілограмів зерна в рахунок трудоднів"⁸. Голова правління колгоспу імені Шевченка Брагинської сільради Варвинського району Сергій Данилович Петриченко засуджений до розстрілу за "свідомий саботаж" – приховав від здачі під виглядом відходів 360 центнерів зерна"⁹.

Весняна сівба 1946 року дала в ГУЛАГ аж 18 чернігівських голів колгоспів, які не виконали наказ прокурора СРСР за №58,¹⁰ тобто садили, сіяли не за командою згори, а так, як вимагала земля. Репресивна система суворо карала бригадирів, як, скажімо, П.П.Дубину з колгоспу "1 Травня" Сосницького району за те, що "дав пару биків на оранку індивідуальних городів колгоспників"¹¹.

У втомливих, по три рази на рік, облавах-мобілізаціях на навчання в ремісничі училища, школи, ФЗН були задіяні тисячі номенклатурних працівників. На нараді, секретарів РК КП(б)У 4.03.1949 року чесно говорилося, як "цей важливий господарсько-політичний захід перетворено в пугало як для себе, так і для призовної молоді"¹². Партсекретарів зобов'язували "рішуче покінчити з всілякими розмовами про складність виконання даного завдання. Тільки малодушний і безпомічний керівник може ховатися за труднощами"¹³.

Непосильні плани мобілізації (по 4000-5000 підлітків) і майже щоквартальні набори вже у 1947 році викликали значні ремствування у виконавців. Керівництво відстаючих районів аргументує свою пасивність і низькі темпи призовної кампанії "небажанням молоді їхати вчитися в школи ФЗН вугільної промисловості"¹⁴.

Незважаючи на шквал доган і суворих попереджень про звільнення з роботи, в області зростає кількість керівників, які відмовляються виконувати обласні завдання. 3 березня 1948 року на стіл секретаря обкому КП(б)У М.Кузнецова лягла доповідна про те, що в "Добрянському районі голова сільради Грибової Рудні тов. Короленко, голова Ілімовської Сільради тов. Клименок категорично відмовились забезпечити явку молоді на призовну кампанію"¹⁵.

Саботували подібним чином мобілізаційну кампанію у Менському¹⁶, Михайло-Коцюбинському¹⁷, Тупичівському¹⁸ районах. Згадане повторювалось і в наступні роки.

За невиконання плану набору в школи ФЗН навіть зняли з роботи голову Бобровицької райради Петровського¹⁹.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.231. – С.51.
2. Там само. – Спр.313. – С.54.
3. Там само. – С.56.
4. Там само.
5. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.524. – С.119.
6. Там само.
7. Там само.
8. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.344. – С.24.
9. Там само. – С.28.
10. Там само. – С.7.
11. Там само. – С.13.
12. ДАЧО. – Р-3769. – Оп.5. – Спр.51. – С.119.
13. Там само. – С.121.
14. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.302. – С.101.
15. Там само. – С.117.
16. Там само. – С.50.
17. Там само. – С.67.
18. Там само. – С.96.
19. ДАЧО. – Р-3769. – Оп.5. – Спр.36. – С.147.

РОЗДІЛ IV

ВИСЕЛЕННЯ ЗА МЕЖІ УКРАЇНИ

За копійки люди не поспішали надриватися на колгоспному полі. Не давали потрібного ефекту й масові судові покарання за невироблений мінімум трудоднів (за 1948 рік на Чернігівщині притягнуто до судової відповідальності 2402 чоловіка, з них засуджено 4121)¹. На селах прогресуюче зростає кількість людей, які, незважаючи на погрози, залякування, вперто ігнорують працю за "так" в сільгоспартілях. У 1946 році в області нараховувалось 25695 колгоспників², які не виробили жодного трудодня, у 1947 році – 22290³. Масштаби такого великого пасивного опору репресивній системі дали підставу новообраному у березні 1947 року першому секретареві ЦК КП(б)У Л.Кагановичу на своїй першій апаратній нараді в ЦК КП(б)У заявити: "Ви тут сидите, а під кожним вікном ходять націоналісти"⁴. Напевне, з його подачі (у грудні 1947-го його знову переведено до Москви) з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя".

І знову запрацював на повні оберти бюрократично-репресивний апарат. Архівні справи переповнені райкомівськими рапортами-донесеннями, подекадними звітами. Під час посівної, жнив райкоми партії організовують показові судилища. На 15 вересня їх проведено у Чернігівській області 972⁵. При цьому розглянуто – обговорено, як на судових засіданнях, 2923 осіб⁶ – кандидатів на виселення за межі України. 452-м⁷ з них винесено тяжкий присуд – їхати на спецпоселення, 2558 колгоспників⁸ на загальних зборах поклялися працювати у колгоспі від зорі до зорі.

Персональні справи репресованих колгоспників – красномовні свідчення свавілля тоталітарного режиму. Загальні збори колгоспу "Червоний переможець" Виповзовської сільради Остерського району присудили виселити за межі України колгоспницю Ганну Хоменко, яка була на шостому місяці вагітності⁹. В Авдіївці Сосницького району на заслання вирішили послати Палагею Бибик, хвору на серце¹⁰, у Вербах Понорницького району, – Мар'яну Гнип, яка мала постійні кровотечі¹¹, у Короп'ї Остерського району – інваліда-фронтовика Юрія Артюха¹². Василь Сидоренко наприкінці 1947 року прибув з лав Радянської Армії додому, у село Чорнотичі Сосницького району, і без дозволу правління колгоспу влаштувався на роботу в райцентрі. Яким же було його здивування, коли дізнався, що за цю "провину" має рушати на спецпоселення. Його лист – зойк у вищій органі засвідчує справжню суть соціалізму, побудованого в Україні на кріпосницькій основі.

"Я не знав, що коли мої батьки колгоспники, – благав пощади хлопець, – то і я повинен працювати в колгоспі, і що без дозволу колгоспу не маю права йти на роботу на виробництво. Я прошу врахувати моє щире каяття, мою молодість і не висилати мене з України. Я даю клятву, що з сьогоднішнього дня буду брати найактивнішу участь у роботі колгоспу"¹³.

Облвиконком з набиранням обертів кампанії виселення отримувач щотижня масу оскаржень, протестів жертв беззаконня. Перевірка листа 48-річної Агафії Кирієнко з Каменя Грем'яцького району показала уповноваженим з Чернігова, що жінка не займалася ні спекуляцією, ні самогоноварінням і не спала з німцями¹⁴. А все ж це досить виразно фігурує в її характеристиці – вироці! Фальсифіковані були матеріали і на Улиту Канцеляренко з Крисок Понорницького району, якій приписали "благосклонное отношение к немцам"¹⁵. У жінки ж фашисти забрали корову, свиню, швейну машинку.

В облвиконком надійшла заява із Звеничева Тупичівського району, підписана 192 колгоспниками, які сповіщали, що вони не голосували за виселення Уляни Костирко, чоловік і син якої загинули на фронті. На запитання, чим була викликана брехлива довідка про її трудовні, голова колгоспу А.Ледовий чесно відповів перевіряючим:

"Так наказали"¹⁶.

Як показує аналіз вироків, більшість їх – плід хитрувань уповноважених. На загальних зборах людей запитували, хто проти виселення такого-то? Залякані і безправні люди боялися піднімати руки. Ніхто не голосував. А в протокол записували: мовляв, усі "за" виселення¹⁷.

У 1948 році 90 потерпілим¹⁸ вдалося все ж таки настирливістю, клопотаннями добитися відміни рішення колгоспних зборів. Та владні структури вчасно схаменулися: якщо й далі так уважно розглядатимуть кожну апеляцію, то вийде, що вони повністю опротестують Указ. Тому людей старалися пошвидше відправити на спецпоселення. І найчастіше за межі України потрапляли ті, хто чимось не догодив колгоспній номенклатурі.

З Сибіру, аж до 1953 року слав Андрій Подрез голові Чернігівського облвиконкому прохання розібратися у його справі. Він сумлінно працював до 1948 у Глухівському ліспромгоспі, жив на хуторі.

"Запросили мене в село Хлоп'яники з місця роботи, не пояснили, з якої причини, – писав він, – забрали, на загальні збори, звідкіля й вислали. На зборах голові райвиконкому товаришу Пономарьову я пред'явив довідки про те, що працюю на виробництві в ліспромгоспі. Але голова райвиконкому взяв довідки і сховав їх у кишеню, не звернувши на них ніякої уваги. А після я не міг оскаржити, бо був під арештом в Понорницькому РВВС"¹⁹.

Повернутися з заслання назад було набагато тяжче, а то й взагалі неможливо. З Ханті-Мансійська безуспішно добивалася повернення

додому молода дівчина Ганна Гарбуз, у якої перед зборами працівник міліції Майоров забрав довідки про її хворобу²⁰.

Райкоми КП(б)У з піднесенням рапортували керівництву: в результаті застосування Указу значно зміцніла трудова дисципліна. У колгоспі села Любеч після зборів і громадських присудів щоденно стали приходити на наряд 100 відсотків працездатних членів колгоспу²¹.

Справді, на якийсь час страх погнав людей на каторжну працю. Але загалом указ не поліпшив ситуацію. Якщо в 1946 році не виробили мінімум трудовнів 102967 колгоспників, у 1947 році – 87554, то у 1948 році – 94954²².

На жаль, на цьому експерименти – знущання над людьми, які вже скуштували лихих годин німецької окупації, не закінчилися. Кремлівська влада всіляко намагалася розтягти по СРСР український люд, який у Сталіна і його наближених викликав недовіру. Чернігівській області, як й іншим регіонам України, доводилися щороку завищено-нереальні імперські плани переселення сімей у Приморський та Хабаровський краї, на Сахалін. За постановою облвиконкому від 16 березня 1949 року "Про переселення в 1949-50 рр. в Карело-Фінську АРСР 800 сімей колгоспників та іншого сільського і міського населення", з переселенців-боржників списувались недоїмки, заборгованості, вони в майбутньому звільнялися від сплати грабіжницького сільгоспподатку, обов'язкових поставок сільгосппродуктів з присадибних ділянок²³. Їм надавався кредит в 10000 карбованців²⁴. Щоб продихнути вільно і не потрапити під суд, люди забиралися з рідної землі світ за очі. У переселенських ешелонах, як свідчили доповідні, їхали "напівроздягнені", переважно "обуті в лапті"²⁵ чернігівці. Місцеве керівництво ледь встигало виконувати замовлення Кремля. Майже щороку в Україні приймалися грізні постанови, як, наприклад, за №2287 від 25 серпня 1951 року Кабінету Міністрів УРСР "Про хід переселення колгоспників та іншого населення за межі

Української РСР". Після шаленого агітнатиску на сільський люд, залякування репресіями за несплату податків вони в основному виконувалися. Так, у Приморський край та Сахалін у 1952 році з Чернігівщини переселено 1416 сімей (5895 чоловік), у 1953-му – 806 родин, у 1954-му – 819 !²⁶ Масово відправлялись сюди люди і в 60-70-х роках. За нашими неповними підрахунками архівних даних на Далекий Схід після війни до 1975 року виселено понад 5000 сімей з Придесення. Тисячі чернігівців планово-примусово переселено у тоді російський Крим. Перший ешелон з 1272 переселенцями з Чернігівщини прибув туди ще у 1944 році²⁷. Можновладці старалися переселити у Крим насамперед "тяжкий опозиційний елемент" – одноосібників, хуторян. Як видно з доповідної записки Кримському облвиконкомові від 16.VII.1951 року, на переселення "Чернігівський виконком облради намітив і визначив 4 бригади з 2 районів – Борзнянського і Остерського". Виселенню підлягала 431 людина з хутірських сіл Жданова, Майорщини, Сапоновки, Любомудровки, Потебневої Гути²⁸.

Для історії залишився цікавий документ – доповідна завідуючого обласним відділом переселення В.Кошика секретарю Чернігівського обкому КП(б)У Д.Єрмолаєву на комуніста, голову колгоспу імені Шевченка Єфименка, який на загальних зборах хуторян 7 серпня "вдруге закликав колгоспників хутора Жданова переселитися в Крим і заявив про своє бажання теж переїхати", а коли дійшло до написання, заяви, він відмовився оформити її, мотивуючи тим, що ніколи не збирався переїжджати в Крим, а виступив на зборах для агітації"²⁹. Захід було зірвано. Автор доповідної вимагав від бюро обкому КП(б)У суворо покарати голову колгоспу. Пізніші документи свідчать, що понад 40 сімей цього хутора таки змусили виїхати до Криму. Всього ж за нашими підрахунками сюди з 1944 по 1975 рік переїхало на проживання понад 8000 сімей з Чернігівщини.

Злидні, економічна скрута і безвихідь змушували селян піддаватися нав'язливій агітації освоювати цілинні землі. У 1954 році в Казахстан переїхало 55 чернігівських сімей³⁰. А в наступні роки – аж до 1972 року – близько 3500 родин (найбільше в 1956-1958 рр.)³¹.

У 1945-1950-х роках сотні тисяч юнаків та дівчат, кільканадцять тисяч молодих сімей – найактивніша частина населення – виїхали за межі Чернігівщини. Масові переселення, щорічні оргнабори, мобілізації підлітків призвели до демографічної катастрофи в області в 1990-х роках. Вона стає дедалі більше "пенсіонерською" (серед всіх жителів Придесення 29 відсотків (487 тисяч чоловік) складають пенсіонери, це найвищий показник в Україні³²). У ній народжується майже вдвічі менше людей, ніж помирає. Такий наслідок імперсько-компартійних волюнтаристських рішень 1940-х – 1950-х років.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. ДАЧО. – Р-4999. – Оп.1. – Спр.524. – С.114.
2. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.2. – Спр.259. – С.72.
3. Там само.
4. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.7. – Од.зб.385. – С.5.
5. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.6. – Спр.28. – С.144.
6. Там само.
7. Там само. – С.176.
8. Там само.
9. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.6. – Спр.97. – С.451.
10. Там само. – С.432.
11. Там само.
12. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.6. – Спр.28. – С.184.

13. Там само. – Спр.97. – С.423.
14. Там само. – С.388.
15. Там само. – С.208.
16. Там само. – С.189.
17. Там само. – С.111.
18. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.6. – Спр.28. – С.176.
19. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.400. – С.234.
20. Там само. – С.155.
21. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.6. – Спр.97. – С.36.
22. Павленко С. "Ви тут сидите, а під кожним вікном ходять націоналісти" // Голос України. – 1994. – 30 квітня. – С.12.
23. ДАЧО. – Р-5174. – Оп.1. – Спр.18. – С.1, 36.
24. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Спр.179. – С.48.
25. ДАЧО. – Р-5174. – Оп.1. – Спр.33.
26. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.4. – Спр.751. – С.299.
27. Павленко С. Досвід культивування перекотиполя // Голос України. – 1994. – 12 лютого.
28. Там само.
29. ДАЧО. – Р-5174. – Оп.1. – Спр.45. – С.141.
30. Там само. – Спр.84. – С.3.
31. Там само. – Спр.129. – С.21, 46.
32. Савченко В. Проблеми економіки Чернігівщини. – Чернігів, 1994.

РОЗДІЛ V

АНТИРЕЛІГІЙНА ІСТЕРІЯ

До 1917 року на території Чернігівської області діяло 1040 церков та 15 монастирів¹, у яких займалися духовною справою понад 4700 представників духовенства². У післяреволюційні дні, колективізацію, а потім у 1937-38 роках релігійним закладам було завдано нищівного удару як ворожій ідеології, опозиційній вченню Маркса–Леніна. Тисячі чернігівських священиків, ченців і черниць, звинувачених в контрреволюційній діяльності, приналежності до якихось міфічних підпільних організацій, загинули в гулагівських таборах, застінках НКВС.

Через смертельне сито антирелігійної істерії 1920-х – 1930-х років і не просіялася, за нашими оцінками, лише двадцята частина служителів культу, найбільш лояльних до влади або захищених населенням. Це були в основному нижчі чини в православній духовній ієрархії.

Під час другої світової війни у багатьох селах релігійні общини при сприянні німецької влади повернули конфісковані у них церковні приміщення, які використовувалися Радами здебільшого як клуби, бібліотеки. Церковні приходи замість колишніх освічених священиків найчастіше займали малограмотні прихожани, псаломники і т.п.

На 1 січня 1952 року на Чернігівщині діяло 367 православних релігійних общин, але церковна служба правила лише в 328³. В області було вже 343 священики, 24 диякони. 60 з них мали судимість⁵, тобто повернулися з сталінських концтаборів.

Чернігівська єпархія, переживши розстріли, репресії, реквізиції цінностей, нелегку воєнну розруху, поступово затягувала рани, відбудовувалася. Духовенство, залишене владою у повоєння в спокої, і не підозрювало, що невдовзі знову стане об'єктом уваги №1.

Атеїстичний наступ на церковне життя, антирелігійна істерія почалися у час відносної економічної стабілізації 50-х років під прапором утвердження так званої радянської обрядовості, комуністичної моралі, викорінення пережитків минулого. На перешкоді грандіозно-романтичних нереальних планів побудови комуністичного майбутнього став "дурман", "опіум" релігії. Монопольна і єдина в СРСР партія комуністів КПРС не допускала в духовній сфері впливу на "будівника комунізму" нематеріальної системи поглядів. До того ж, на місцях вирішили швидко підігнати світогляд людей під нові партійні вимоги та завдання.

У протиборство з церквою, її служителями були задіяні значні сили командно-адміністративної системи: відповідні підрозділи КДБ, ідеологічний актив, партапарат, виконкоми Рад, депутати, преса. Результат не забарився. Станом на 1.02.1962 року в області діяло 202 православні церковні общини⁶, тобто за десять років їх кількість зменшилась на 165 ! У церквах правили 211 священиків, 12 дияконів⁷.

Проходить ще кілька років. І вже в 1969 році на Придесенні зареєстровано всього-на-всього 157 православних общин, 112 діючих церков⁸. Закриті всі монастирі.

Таке вражаючо-катастрофічне припинення діяльності церковних установ пояснювалося тріумфом нової політики, швидким подоланням реакційних пережитків, старих звичаїв, утвердженням у суспільстві комуністичних принципів та моралі. Насправді ж досить серйозна перемога над опозиційною ідеологією здобута підступними методами, системою заборон, репресій, встановленням тотального контролю за діями священнослужителів, віруючих.

Наталка Товста з села Петрушина Чернігівського району була звільнена з роботи за те, що, не послуховавшись колгоспного керівництва, обвінчалася з судженням у церкві⁹. За хрещення дитини отримав сувору догану з занесенням в облікову картку секретар парторганізації, голова

колгоспу імені Чапаєва Холминського району І.Остапенко¹⁰. Великі неприємності через це мав редактор райгазети з Холмів Пічевський, персональну справу якого розглядали в обкомі КПУ¹¹. Вони не позбулися партквитків і посад лише тому, що запевнили перевіряючих: хрещення проходило без їх згоди, потай від них. Загалом же згадане кваліфікувалось як серйозне порушення норм радянського життя – комсомольців, комуністів пробирали на зборах, виключали з рядів ВЛКСМ, КПРС. Репресивні заходи в 1959-1962 роках рушійно подіяли на кількість здійснення церковних обрядів. Так, у 1959 році з 29945 новонароджених хрещено 15885 дітей, у 1960 році ці цифри становили відповідно 28689 і 13283, а вже у 1961 році – 26644 і 10940¹². Вінчались у церкві в 1959 році 1056 пар, а у 1961 році – 521¹³.

Агентурним шляхом працівники КДБ знали про кожен опозиційний крок священнослужителів. З секретного повідомлення Чернігівському обкому КПУ від 8 березня 1960 року начальника обласного управління КДБ Д.Козачка постає широка панорама виступів невдоволених служителів релігійних культів. "Священик Воскресенської церкви в місті Чернігові Ризенко А.Ф., – доповідав керівник секретної служби, – у вересні 1959 року під час богослужіння виступив перед прихожанами з промовою, в якій заявив, що органи влади обкладають служителів культу непосильними податками, відбирають у них майно для оплати податків і т.п."¹⁴. Благочинний з Бобровиці Леонід Котляров "серед прихожан церкви прагне збудити незадоволення заходами органів влади щодо закриття собору в м. Прилуках та інших молитовних будинків"¹⁵. Якийсь "прихожанин"-агент навіть зафіксував-застенографував його слова, сказані перед найближчими: "З такою політикою закриття я не згоден. У вільній республіці подібних речей не має бути... Діло страшне, незрозуміле... Печально, що ми дожили до тих часів, коли священик на молитву повинен брати благословіння не в архієрея, а в голови сільської Ради. "Запродана

жидам віра – в церкву не пускають!" – писав наш поет-народник Шевченко... Що буде, те побачим"¹⁶.

Управління КДБ регулярно інформувало секретаря обкому КПУ з питань ідеології про молодих жителів Чернігівської області, які виявили бажання навчатися в духовних семінаріях. Після цього в райкоми КПУ, обком ЛКСМУ з обкому КПУ йшла письмова вказівка "провести відповідну роз'яснювальну роботу, щоб запобігти вступу тов. (...) до семінарії"¹⁷.

Як інформував, наприклад, 17 червня 1960 року обком КПУ інструктор обкому КПУ М.Портянко "про наслідки розгляду листа тов. Козачка І.Я." щодо особи 18-річного М.Стрижака з Ічні, останній "оточений увагою комсомольської організації; (...) Від наміру вступити в духовну семінарію відмовився. Райкомом партії і райкомом комсомолу встановлено контроль. Тов. Стрижак залучається до громадського життя"¹⁸.

Навіть за незначну провину священників позбавляли права проводити релігійну службу. Так, піп Медвідь з села Жуківки Куликівського району знятий з реєстрації за те, що "в промові звернувся до віруючих із зверненням всім ходити в церкву, приводити з собою дітей, виховуючи їх в християнській вірі"¹⁹. Священик Даниленко з Борзни покараний у такий же спосіб за "відпівання з процесією по всьому селу і до кладовища покійника"²⁰. Згідно з владними обмеженнями він це повинен був робити тільки біля могили, дома і в церкві. Його колега Монь з Дрімайлівки Куликівського району знятий з реєстрації, бо ходив по домівках сільчан і вмовляв всіх тих, хто не вінчався у церкві, здійснити цей обряд, щоб їх не покарав Господь. Він також переконував хрестити дітей²¹. За подібні "зловживання" у 1961 році втратили роботу священники Гавриленко, Зубарев, Купченко, Лиман, Мойсюк, Оліфіренко, Соя, Сухомлин, Шовкун, Федоров, Юр'євич, Тичина, Васильченко, Любим²².

Під керівництвом партійних органів з допомогою органів КДБ наприкінці 50-х і на початку 60-х років у обласній та районній пресі з'являється серія викривальних публікацій про дармоїдство духовенства, шкідливість релігійних свят тощо. Як правило, статті передували закриттю церков, монастирів. Вони ніби вмотивовували-аргументували дії влади.

Перед закриттям Густинського монастиря читачі міськрайонної газети "Правда Прилуччини" прочитали кореспонденції "Густинські мучениці" та "Про "святі" дні монашок", в яких про переважно хворих, стареньких і немічних черниць написано у зневажливій тональності. "Сюди позлазились ті, хто не звик до праці, і ті, кому втлумачили в голову легке життя на тому світі",²³ – пише А.Серпанок. "Раз і назавжди фашисти були вигнані з нашої землі, але плід їх – монастир лишився, – ще категоричніші автори колективного листа. – І от уявіть собі таке, коли в наш час всі колгоспники трудяться в полі, будують своє комуністичне життя, по селу вештаються чорнорясниці, вигадують всякі нісенітниці тільки для того, щоб збити слабохарактерних з вірного шляху"²⁴. 13 березня 1961 року обласне управління КДБ у черговому секретному повідомленні проінформувало найвище партійне керівництво про "розсадник мракобісся"²⁵ – Троїцький жіночий монастир. Черниці потрапили в опозиціонери порушеннями паспортного режиму, "паразитичним способом життя", тим, що мають нетрудові доходи від подаянь.

Невдовзі в обласній газеті "Деснянська правда" публікується лист "Закрити розсадник мракобісся"²⁶, в якому повністю повторюється фразеологія доповідної КДБ. Організовується обговорення листа. Колгоспник-атеїст з Кувечич Чернігівського району І.Ланько у статті "Правильно, монастир треба закрити!"²⁷ аргументує потрібність виселення 155 черниць тим, що вони завдають великої шкоди, бо відволікають

багатьох жителів навколишніх сіл на поїздки до монастирської церкви, де "церковники калічать людські душі". Через деякий час монастир закрили.

З священиками проводились настирливі розмови – схиляння на відмову від релігійної служби. Не всі витримували цей тиск, особливо, якщо він був відкріплений залякуванням, шантажем, погрозами надати розголошу яким-небудь непривабливим фактам з життя сім'ї.

У 1961 році змушені були залишити з цих причин роботу священики Заводунов, Василевський, Волочаєв, Кедровський, Репех, Кирієнко, Кононець, Митош, Пархоменко, Чубок²⁸. Схиляння до відмови, до написання покайальних статей супроводжувалось і звичайним підкупом частини нестійкого духовенства.

Управління КДБ при РМ УРСР по Чернігівській області з допомогою працівників Чернігівського райкому ЛКСМУ проведена певна робота щодо схиляння до "відмови від релігії" і до виступу перед населенням з запереченням релігійних догматів священика православної церкви у селі Мохнатин Чернігівського району Голяко Святослава Борисовича, 1909 року народження, з незакінченою вищою освітою²⁹, – інформував секретаря обкому КПУ М.Шевчука начальник обласної секретної служби І.Козачок. Він просив терміново допомогти в публікації покайальної статті в "Деснянській правді" і в "працевлаштуванні Голяко та забезпеченні його житловою площею в Чернігові в можливо найкоротший строк"³⁰.

Статтю священика "Здрастуй, життя" "Деснянська правда" опублікувала 30 вересня 1960 року. С.Голяка влаштували працювати рахівником у колгоспі імені Сталіна під Черніговом, йому надана квартира³¹. Такою ж або іншою ціною, очевидно, було заплачено за появи антирелігійних публікацій колишніх священнослужителів С.Даценка ("Дещо про пастирів духовних"³²), М.Філіповича ("Що привело мене до атеїзму"³³), О.Зайця ("Я пішов від бога"³⁴), пресвітера-відступника

Чернігівської общини євангельських християн баптистів Г.Баранова ("Чому я порвав з сектанством"³⁵) та інших. Швидше всього вони були написані працівниками КДБ або під їх диктовку, бо ж містили часом абсурдно-викривальні узагальнення. "Сам я колишній священик, – зазначає, наприклад, С.Даценко у своєму "прозрінні", – а тому маю повне право сказати: чесна людина в духовні "пастирі" не піде, вона заробить собі на життя справжнім трудом"³⁶.

Місцева преса регулярно висвітлювала і паплюжила у своїх публікаціях служителів церкви, сектантів³⁷. Населення інформується у глузливій формі про доходи, зарплати, витрати духовенства. "Якщо вже й торгувати, так по-справжньому, з розмахом, – з неприхованою іронією-сарказмом пишуть автори статті "Святі отці торгують". – У храмі на Болдиних горах можна купити все: хрестики – великі й малі, молитовники, вінчики, поминальниці, ладан, навіть календарі. Так, календарі. І на кожному монастир заробляє по 10-15 карбованців"³⁸. У цьому зв'язку викликає багато сумнівів судовий процес над архієпископом Чернігівським і Сумським Андрієм, якого звинуватили в мужеложстві, розтлінні молоді³⁹. 7 серпня 1961 року він був арештований і незабаром засуджений на 8 років позбавлення волі. На суді владика відкинув усі звинувачення: нічого подібного, мовляв, не було і бути не могло⁴⁰. Багато моментів дійсно вказує на те, що з ним вчинено грубу розправу.

На наш погляд, процес над архієпископом Андрієм – тонко продумана і майстерно сфабрикована операція секретних служб, які дали вигідний пропагандистський козир антирелігійній істерії. На це і вказує неприховно-радісна доповідна в обком КПУ про те, що згаданий виграшний суд – "це велика подія в релігійному житті області"⁴¹. Про зацікавленість парторганів і КДБ у ній свідчать й інші документи. 6 квітня 1961 року І.Козачок у секретному повідомленні поділився досвідом трирічної "інтенсивної роботи по розкладанню общини ЄХБ в

м. Чернігові"⁴² управлінням КДБ, "в результаті якої вдалось добитися відмови від сану пресвітера декількох осіб",⁴³ зокрема Г.Баранова. І.Лайко "був скомпрометований перед віруючими"⁴⁴. Відповідна "робота" була проведена з наступними пресвітерами В.Веремеєнко та А.Андрушко, після чого вони відреклись від сану⁴⁵. 12 березня 1961 року пресвітером общини баптистів обраний Степан Маховик. "Залишення Маховика С.М. керівником общиною могло б сприяти активізації релігійної діяльності сектантів та групуванню довкола цього молодих членів общини"⁴⁶ – резюмував керівник облуправління КДБ. Компрометація пресвітера, як і владики Андрія, завершується гучним судовим процесом. Його позбавляють на три роки волі⁴⁷.

Владних репресій зазнала і община ЄХБ. Зняті з реєстрації у 1961 році Ічнянський, Грабовський, Червоно-Будьонівський, Власівський, Батуринський, Хотисівський, Леонідівський, Леонівський, Церковищенський і Кучинівський баптиські релігійні осередки⁴⁸. Під тиском влади сім пресвітерів відмовились від сану, трьом заборонено проводити службу⁴⁹.

Система провела розправу і з іншими представниками релігійних конфесій. Після інформаційної наводки КДБ⁵⁰ прокуратура області притягла до кримінальної відповідальності віруючих ІПЦ* М.Ропей, Д.Кудрицького, І.Божок, М.Куприєць з Євминки Остерського району "за злісне ухиляння від виконання зобов'язань перед державою щодо сплати сільгосподатку та страхових сплат"⁵¹. З багатьма віруючими Остерського району партактивом проведені індивідуальні агітрозмови. "Особливо багато довелося бесідувати з віруючим Майстренко, на будинку якого були вивішені відлиті з гіпсу ангели, – написано у доповідній завідувачому

* Істинна православна Церква.

відділом пропаганди та агітації обкому КП України. І.Собку. – У результаті проведеної роботи ангели були зняті"⁵².

У 1958-1959 роках зусиллями КДБ майже припинена діяльність сектантів-іеговістів⁵³. Керівника п'ятидесятників Василя Коваленка з Холмів у 1962 році ув'язнено на 5 років і позбавлено батьківських прав⁵⁴.

Поряд з репресіями щодо віруючих, керівного складу релігійних конфесій партійна влада масово закривала молитовні дома, храми. Згідно з рішенням №680 Борзнянської райради від 21 жовтня 1960 року у зв'язку з тим, що церква у Берестовці "знаходиться в центрі села біля школи, сільської Ради і сільського спортивного товариства", її вирішили закрити, бо подібне "несумісно з нормальною роботою цих установ"⁵⁵. Приміщення храму в Данівці Козелецького району передається восьмирічній школі⁵⁶. Рішенням №446 Козелецької райради від 22 вересня 1961 року закрита церква в Чемері тому, що вона "перебуває в аварійному стані", у ній "можуть бути жертви в період відправлення релігійних обрядів". Водночас приміщення передається Чемерській середній школі під інтернат!⁵⁷ Виконком Остерської райради 26 червня 1961 року рішенням №369 узаконює переобладнання православної святині у селі Савин під колгоспний клуб⁵⁸. Виконком Малодівицької райради у рішенні №142 від 18 квітня 1961 року "вважає за доцільне, щоб приміщення Піддубівської та Ново-Тарнавської церков використати під медпункти або пологові колгоспні будинки"⁵⁹. Під дитячі ясла вирішили передати церкву у Мені⁶⁰. У Вербах Понорницького району теж знаходять вагому причину для закриття храму – приміщення його "дуже тісне, не відповідає ні протипожежним, ні санітарним вимогам"⁶¹. За таким же сценарієм закривались молитовні дома, церкви в багатьох інших селах Чернігівської області.

Забрані насильно у 60-х роках у віруючих 34 церкви вже в 1979 році не використовувались, у 70 церковних приміщеннях зберігалось зерно,

отрутохімікати³². Бували роки, коли уповноваженому ради в справах релігій при РМ СРСР по Чернігівській області-надходило понад 50 колективних скарг-просьб про відкриття закритих церков⁶³. Та вони залишились не задоволеними.

Усунення в багатьох районах і містах області головного духовного опонента від виховання моральних засад громадян не додало автоматично КПРС комуністичного людського матеріалу. Навпаки, у 70-х – 80-х роках багато колгоспників, які вирости у зневірі до Бога, спиваються, ведуть аморальний спосіб життя. У кожному районі нараховується по 800-1000 зареєстрованих хворих на алкоголізм. Ширяться у колгоспах і радгоспах дрібні крадіжки. Все це дає підставу говорити про те, що груба заміна традиційних християнських ідеалів на ідеали комуністичні привела до наступу бездуховності, занепаду народної і суспільної моралі, катастрофічного прогресування негативних застійних явищ як в економіці, так і культурі.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. ДАЧО. – Р-5036. – Оп.2. – Спр.396, – С.51.
2. Корбач І. Шляхами століть. – Київ, 1992. – С.140.
3. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.2. – Спр.352. – С.5-6.
4. Там само. – С.6.
5. Там само.
6. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.13. – Спр.191. – С.39.
7. Там само. – С.40.
8. ДАЧО. – Р-660. – Оп.1. – Спр.235. – С.4.
9. В.Дрозд. Хто винен? // Комсомолец Чернігівщини. – 1961. – 7 липня. – С.2.
10. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Спр.141. – С.371.

11. Там само.
12. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.13. – Спр.191. – С.49.
13. Там само.
14. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.11. – Спр.271. – С.160.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само. – С.255.
18. Там само. – С.320.
19. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.13. – Спр.191. – С.41.
20. Там само. – С.42.
21. Там само.
22. Там само. – С.41.
23. А.Серпанок. "Густинецькі "мучениці" // Правда Прилуччини. – 1959. – 15 березня.
24. Колгоспники с. Густині І.Симоненко, Д.Мошкало, Г.Білан, П.Демченко, А.Євтушенко. Про "святі" дії монашок // Правда Прилуччини. – 1959. – 1 липня.
25. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Спр.241. – С.86.
26. І.Ланько. Правильно, монастир треба закрити! // Деснянська правда. – 1961. – 13 жовтня.
27. Там само.
28. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.13. – Спр.191. – С.41
29. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.11. – Спр.271. – С.420.
30. Там само.
31. Там само. – С.421.
32. С.Даценко. Дещо про пастирів духовних // Правда Прилуччини. – 1959. – 17 травня.
33. М.Філіпович. Що привело мене до атеїзму // Деснянська правда. – 1962. – 1 квітня.

34. О.Заєць. Я пішов від бога // Ленінським шляхом. – 1959. – 29 квітня.
35. Г.Баранов. Чому я порвав з сектанством // Деснянська правда. – 1958. – 15 квітня.
36. Правда Прилуччини. – 1959. – 17 травня.
37. Б.Коваленко. За завішеними вікнами // Деснянська правда. – 1962. – 21 березня; Г.Зацаринний. Чому я порвав з сектою // Перемога соціалізму. – 1959. – 6 березня.
38. І.Костенко, О.Федченко. Святі отці торгують // Деснянська правда. – 1961. – 23 липня.
39. К.Грінміріс, С.Уманець. Правда про "святих" // Комсомолець Чернігівщини. – 1961. – 26 листопада.
40. Там само.
41. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.13. – Спр.191. – С.54.
42. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Спр.241. – С.103.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само. – С.104.
47. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.21. – Спр.86. – С.142-144.
48. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.13. – Спр.191. – С.19.
49. Там само.
50. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.11. – Спр.271. – С.74.
51. Там само. – С.77.
52. Там само. – С.76.
53. Там само. – С.141.
54. Деснянська правда. – 1962. – 21 березня.
55. ДАЧО. – Р-5166. – Оп.1 – Спр.36. – С.1.
56. Там само. – С.3.

57. С.Павленко. "Я патріот України" // Голос України. – 1994. – 20 серпня.

58. Там само.

59. ДАЧО. – Р-5166. – Оп.1. – Спр.36. – С.27-29.

60. Там само. – С.36.

61. Там само. – С.56.

62. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.32. – Спр.10. – С.19.

62. Там само.

РОЗДІЛ VI

**СТИХІЙНІ ПРОТЕСТИ І ОПОЗИЦІЙНІ
ВИСТУПИ-ПРОЯВИ 50-х ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ**

У 1950-х роках завдяки післявоєнним нещадним трудомобілізаціям і податкам, експлуатації колгоспного селянства загалом швидко відновлено виробництво, розчищено від руїн міста, зроблено чимало для нормального функціонування радянських установ, розвитку житлового будівництва. Однак життя людей було важким. Особливо у тяжкому становищі продовжувало перебувати село, у якому мало що кардинально змінилось на краще. Гірка правда про безрадісну працю у колгоспах іноді проривалась у газетних публікаціях, але цензура оперативно ставила на місце "правдивців". Начальники обліту* регулярно інформували обком КПУ про злісні, з точки зору влади, порушення обласної преси. Так, у Семенівській райгазеті "Життя колгоспника" (№19 від 8 березня 1951 р.) цензори знайшли "політично шкідливу статтю "Безгосподарність в колгоспі", яка рясніє такими висловлюваннями: "З 930 працездатних колгоспників на роботу виходять тільки 20–30 чоловік", "З 520 голів великої рогатої худоби більше 200 голів виснажені"¹. Подібну крамолу винесли на суд читачів у 1952 році "Деснянська правда"², Понорницька райгазета "Соціалістичне життя"³ та інші видання. У статті "Їжак кланяється" "Деснянська правда" 2 грудня 1951 р. розповіла про відсутність товарів широкого споживання у всіх магазинах міста Чернігова. Вона була дозволена цензором М.Якубовою до публікації лише після того, як редакція зробила доповнення: "Ішли Ви впевнено, бо знали: зимових товарів на базах є досить. Так чому ж не бути їм в магазинах"⁴.

* Установа, яка виконувала цензурні функції.

Після проробок і накруток редактори ретельно відсіювали правду з підготовлених до друку матеріалів. За замовленням панівної партноменклатури з газет постає лакована дійсність всеохоплюючого масового соціалістичного змагання, трудових успіхів і критика лише "з дозволу". Про те ж, що 19 листопада 1956 року в області відбувся страйк працівників лісопильного заводу Остерського лісгоспу, можна дізнатися лише з секретних документів⁵. Така реальність дволикої соціалістичної демократії швидко "розчаровувала навіть свідомих прихильників побудови комуністичного суспільства. У Ніжинському педінституті багато викладачів потрапили на "гачок" КДБ за опозиційні настрої, невдоволення лукавою політикою КПРС, яка мало чим змінилася після смерті Сталіна. "Коли буде справжнє життя? – зафіксувала 16 липня 1956 року агентура слова завідуючого кафедрою російської літератури Григорія Васильковського. – Всього у нас не вистачає. Придумали причину – винний приватник. Нема хліба – приватник годує хлібом корів. Винний є, а хліба нема. А справжня причина – колгоспник не зацікавлений в праці. Все, або майже все, що він виробляє, держава забирає і ніяких протестів"⁶. Доцент обурювався елементарним ігноруванням прав людини у СРСР: "Свободи висловити свою точку зору не було і не буде. Є тільки свобода згоджуватися з думкою сильних миру цього. Але така свобода була і при Сталіні"⁷. Аналогічні думки висловлювали старший викладач фізики Василь Руденко⁸, викладач історико-філологічного факультету Петро Іванов⁹, доцент кафедри хімії Оскар Баран¹⁰ та інші.

Управління КДБ підготувало обкому КПУ довідку про "антирадянську діяльність члена КПРС Павленка Миколи Антоновича". Завуч Мринської школи Носівського району, крім того, що слухав зарубіжні радіопередачі і читав заборонену літературу, 20 лютого 1957 року заявив про те, що "радянська людина не має своїх власних переконань і повинна повторювати лише те, що говорять Уряд і ЦК"¹¹.

Так як агентурна сітка КДБ ще з часів Сталіна охоплювала без винятку кожен трудовий колектив, то з словесними опозиціонерами проводилась відповідна виховна робота, після якої люди замикалися у собі, переставали довіряти найпотаємніше рідним і друзям. Навіть ретельно перевіреним небагатьом щасливчикам, яким вдалося виїхати у відрядження за кордон, не можна було вільно розслабитися подалі від дому. У 1959 році начальник обласного управління КДБ І.Козачок у секретному повідомленні проінформував першого секретаря Чернігівського обкому КПУ П.Дорошенка про ворожу поведінку головного агронома Чернігівського обласного управління сільського господарства Романа Теличка, який в Голландії захоплено відгукувався про "народний капіталізм", "чистоту і затишок" кабінету власника заводу і "допустив елементи безпечності", залишивши свою записну книжку в номері готелю, а також купив два килимки з зображенням прапорів капіталістичних країн¹².

Ідеологічно-репресивний характер і після сталінської влади примушував небайдужих людей заявляти про свою опозицію, вдаючись до анонімних актів протесту. 20 липня 1956 року у міському парку Чернігова невідомими осквернено червоною фарбою пам'ятник В.Леніну¹³. 21 січня 1960 року о 8 годині 30 хвилин на окраїні Данівки Козелецького району на паркані люди побачили листівку:

"Смерть комуністам!

Смерть комуністичній партії!"¹⁴

Антирадянського змісту листівки були розклеєні у Чернігові, Ніжині та Щорському районі напередодні і в день святкування 1 Травня 1960 р.¹⁵ За виготовлення і розповсюдження опозиційних заяв у Холминському районі у тому ж році арештовано молодого хлопця Ващенка¹⁶. 31 травня 1960 року управління КДБ викрило Миколу Загороднього, який вивісив 1 Травня на стадіоні Остра антирадянську листівку¹⁷. 26 грудня 1960 року у

селі Смяч Щорського району зірвали листок з антипартійними висловами¹⁸. "В цьому селі весною цього року в сільському клубі знайдені контр, націоналістичні листівки, – доповідав в обком партії секретар Щорського райкому КПУ М.Лукашов, – а в дні 43-х роковин Великої Жовтневої революції у приміщенні клубу був знятий прапор і лозунг"¹⁹.

Протягом 1960 року в партійні органи надійшло 22 анонімні листи з погрозами компартійній номенклатурі, критикою КПРС²⁰. У Новгороді-Сіверському на дошці політичної сатири, що випускав відділ пропаганди та агітації РК КПУ, під карикатурою хтось зробив припис "Микита Хрущов"²¹.

Багато людей, зневірившись у радянських державних інституціях, писали сповнені болю і надії листи у посольство США в Москві. Ветерана-фронтовика Дмитра Примаченка стривожило повідомлення про те, що комуністи США хочуть побудувати такий самий соціалізм, як КПРС зробила в СРСР. Після довгих роздумів Дмитро Михайлович вирішив написати американському послові в Москві, щоб він передав простому люду в США: "Я хочу сказати американському народові – нехай він не вірить комуністичним приманкам"²². Щиро, правдиво обхідник залізничних колій у листі розповів про багатостраждальну Україну, про те, як "комуністи відібрали права на вибори, а звели все до пустого голосування, але народ про це поки що відверто не говорить, тому що Сибір дуже великий"²³. Наївний дописувач і гадки не мав, що послання не піде далі Чернігова, і його читатимуть лише слідчі КДБ. У таку ж ситуацію потрапив і вчитель з Орлівки Куликівського району В.Петренко, який у березні 1960 року попросив у посла США взяти під захист колгоспників, у котрих компартійна влада не тільки урізала городи, а й забирає корів²⁴. Інвалід з Городні Г.Савченко тоді ж писав в американське посольство, що мешкає в конюшні і наймитує за миску борщу. І його послання перехоплено²⁵.

До речі, КДБ контролювало не тільки кореспонденцію, адресовану в Москву. Так, молодий випускник Ніжинського педінституту П.Карпенко, пишучи не послові, а своїй товаришці-студентці Т.Бабко до Ніжина ("Тася, я ручаюся своєю нерозумною головою, що всі байдуже сприймають всілякі розмови про комунізм, потай махають рукою на все це") і не підозрював, що його інтимний лист-роздум КДБ направить для вжиття заходів і читання членам бюро обкому КПУ²⁶.

Партвлада не допускала порушення монополії ідеологічно-світоглядного впливу на свідомість населення. Протягом кількох місяців 1960-1961 років конфісковані кустарно виготовлені радіопередавальні установки у Бахмачі (6 одиниць), у Новгороді-Сіверському (2), Козельці (4), Корюківці (1)²⁷.

Вчинок комуністів Ніжинського шляхо-експлуатаційного управління Я.Кудінова, М.Нікитенко та інших, які регулярно слухали радіопередачі "Голос Америки" і розповідали про них в колективі, у червні 1960 року обговорено і засуджено на партійних зборах в партійних організаціях області у зв'язку з отриманням секретного листа ЦК КПРС "Про підвищення революційної пильності"²⁸.

За свідченням колишніх співробітників КДБ, працівників Чернігівського обкому КПУ в області і в 60-х, і в 70-х, і в 80-х роках щороку у формі листівок, осквернення пам'ятників В.Леніну, тощо люди намагалися висловити своє критичне ставлення до негативно-застійних явищ радянської дійсності, відсутності декларованої у Конституції свободи слова. Як правило, ці протести, прояви опозиційного мислення мали локальний характер, незначний суспільний резонанс. Однак вони поступово акумулювали ту критичну масу, яка згодом зруйнувала тоталітарний режим.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.2. – Спр.352. – С.58.
2. Там само. – С.130.
3. Там само.
4. Там само. – С.46.
5. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.6. – Спр.270. – С.64.
6. Там само. – С.38.
7. Там само. – С.39.
8. Там само. – С.40.
9. Там само. – С.42.
10. Там само.
11. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.7. – Спр.385. – С.11.
12. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.11. – Спр.271. – С.39.
13. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.6. – Спр.270. – С.60.
14. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.11. – Спр.271. – С.71.
15. Там само. – С.367.
16. Там само. – С.335.
17. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Спр.243. – С.42.
18. Там само. – Спр.241. – С.2.
19. Там само.
20. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.11. – Спр.271. – С.20.
21. Там само. – С.313.
22. С.Павленко. "І вся система комуністича – це система рабська" // Голос України. – 1994. – 15 квітня. – С.16.
23. Там само. Архів Чернігівської СБУ, спр. П-14537.
24. Голос України. – 1994 – 15 квітня. – С.16.
25. Там само.
26. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Спр.241. – С.41-48.

27. Там само. – С.69.

28. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.11. – Спр.271. – С.334.

РОЗДІЛ VII

ОДИНАКИ-ПРАВОБОРНИКИ

В умовах відсутності гласності, видання книг, газет, підготовки радіо- і телепередач лише однієї, "партійної", лінії масова свідомість радянських людей формувалась ущерблено, однобічно. Населення не знало історії України, повної правди про минулі і сучасні події, воно не могло зробити вивірено-правильних узагальнень, об'єктивних оцінок.

Стихійні протести і прояви-виступи опозиції, основані на локальному гіркому досвіді села, трудового колективу найчастіше були спрямовані проти партійного керівництва, панування КПРС, але не зачіпали основи тоталітарно-імперського режиму. Потужна викривальна діяльність агентури КДБ, компартійних органів лякала – відштовхувала невдоволених від ставання на шлях організованої боротьби за права і свободи людей. Поодинокі спроби виявів опозиційних настроїв завершувались найчастіше розчаруванням, обережністю, затаюванням.

Антирадянська група Чернігівського відділення Спілки художників у складі Андрія Мордовця, Олексія Карпенка, Миколи Кошеля, викрита у 1961 році КДБ, відразу покалася на зборах митців міста і визнала свої дії як помилкові¹. Однак конфронтаційне зіткнення з представниками партвлади окремих борців "за правду" завершувалося для них дедалі більшим політичним прозінням, бажанням своїм голосом, дією, змінити політичний устрій СРСР.

За опозиційну діяльність був арештований і посаджений на шість років за ґрати (1962-1968) ветеран війни, колійний обхідник на залізничній

станції Дроздівки Куликівського району Дмитро Примаченко, який під час виборів наклеїв листівки на виборчій ділянці з закликами: "Нам потрібна свобода! Нам потрібні вільні народні вибори, а не пусте голосування!"². Він також направив листа в посольство США з гострою критикою тоталітарної комуністичної системи СРСР³.

Ув'язнений на шість років (1962-1968) і вчитель-фронтовик з Березного Микола Бурак, який, працюючи у Вороньківській середній школі Бобровицького району, направляв у "Деснянську правду", обком КПУ, райкоми партії листи з критикою вчення Маркса-Леніна, політики КПРС. Його звернення містять фрази типу "гнобитель, убивця Ленін", "комуністичний фашизм в Росії (СРСР)"⁴. Під час слідства він заявив, що "невдоволений існуючим радянським ладом", а "листівки і листи писав тому, що хотів боротьби поглядів"⁵.

Старший інженер Чернігівського облздороввідділу Микола Малиновський був ображений у середині 70-х років несправедливими, як на його думку, звинуваченнями в аморальній поведінці. Почавши боротьбу за встановлення істини і не знайшовши морального задоволення у цьому пошуку, він стає "у 1978 році на відкритий шлях конфронтації з владою. М.Малиновський друкує на друкарській машинці і розповсюджує різноманітні антирадянського змісту документи"⁶. У 1979 році він, як написано у судовому вирокі, "з метою підризу і послаблення радянської влади" виготовив три "ворожі" послання, адресовані Генеральному секретарю ООН, президенту США і папі римо-католицької церкви, а також "Всім радіостанціям, які передають передачі на територію Радянського Союзу"⁷. В останньому він просив зв'язати його з борцями за права людини.

Малиновський з дружиною у 1980 році відмовились брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР⁸. За показаннями свідків, він "введення наших військ в Афганістан вважав актом агресії"⁹, повторював, що

"Україна не має самостійності", "українська мова знищується"¹⁰, говорив, "що в магазинах нічого нема, що все роздаємо за кордон. Що якщо ще трішки так побуде, то стане так, як в Польщі"¹¹. Арештованого у 1981 році, репресовано на три роки.

Подібним чином складні, суперечливі обставини власного життя і радянської дійсності підштовхнули у "велику політику" поета з Кучинівки Щорського району Леоніда Тереховича¹², майстра народної творчості з Прилук Петра Рубана¹³.

У 1968 році 27-річний кіномеханік Л.Терехович, обурений антилюдською несправедливою позицією парторга, побив його, за що був позбавлений волі на рік¹⁴. Маючи вразливу натуру, гостро сприймаючи неподобства системи, він виливав свою душу у віршах. У 1971 році поет-початківець був обурений повідомленням в районній газеті про те, що у Кучинівці 100 відсотків виборців проголосували за депутата замість вибулого. Це при тому, що виборча дільниця увесь день стояла зачиненою на замок¹⁵. Леонід Терехович написав про фіктивні вибори на радіостанцію "Свобода"¹⁶. Лист, за практикою тих літ, вилучений КДБ і став приводом для обшуку. У поета знайшли чимало нелакованих поезій про тоталітарний режим, зокрема "Задолизи", "Про боротьбу з ідеологічними диверсіями", "Є в селі сільрада", "Казка про робітника балду" і т.п.¹⁷ Автора звинуватили у наклепницьких "измышлениях" на КПРС, СРСР, виготовлення листів для направлення за кордон, систематичне слухання антирадянських передач і засудили на два роки позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму¹⁸. Відбувши строк, перебуваючи під наглядом КДБ, він був спровокований на бійку і знову отримав строк. Після кількарічного ув'язнення знесиленого поета "лікували" в Чернігівській психоневрологічній лікарні¹⁹. 22 серпня 1992 року, за припущенням багатьох знайомих Л.Тереховича, його підступно

вбито²⁰. Високохудожня книга поезій письменника-правоборця вперше побачила світ лише в 1993 році.

Про долю українця Петра Рубана у середині 70-х років був поінформований дисидентський рух. Завдяки цьому його ім'я часто згадується у зарубіжній пресі, на захист репресованого виступають відомі правоборці, зокрема А.Сахаров, М.Руденко. Незважаючи на те, що до 1973 року, як згадує П.Рубан, він "відсидів за "український буржуазний націоналізм"²¹, його, різьбяр по дереву з Прилук, помітили у правозахисному русі лише після того, як поїхав на зустріч з Сахаровим і розповів останньому проте, що у нього КДБ викрало виготовлену модель статуї 'Свободи'²².

Невдовзі проти майстра народної творчості порушується кримінальна справа. У липні 1977 року американська газета "Вільне слово" вийшла з промовистим заголовком на першій сторінці "Совети заарештували українського скульптора, який вшанував 200-річчя ЗСА".

П.Рубана звинуватили ж в приватно-підприємницькій діяльності і крадіжці дерев'яних обрізків²³.

На суді він сказав: "Мене судять за те, що я бажав виходу України з СРСР, за те, що, відсидівши за це 5 років, не змінив своїх поглядів"²⁴. Хоча більшість свідків не підтвердила версію обвинувачення, Петра Васильовича було позбавлено на 9 років волі (6 табори і 3 заслання). Засуджений написав і зумів передати листа Президенту США Дж.Картеру. З того часу П.Рубаном зацікавились у конгресі й постійно турбувались про його долю.

У 1988 році, коли Рональд Рейган прибув у СРСР на переговори з М.Горбачовим, завдяки клопотам Президента США політв'язня привезено з табору у Москву, в посольство США, на зустріч з високим гостем. Йому дано дозвіл на еміграцію²⁵. З 1988 року П.Рубан проживає в Америці.

26 серпня 1974 р. у Ніжинському педінституті змусили звільнитись "за власним бажанням" доцента кафедри української літератури, автора багатьох публікацій та розвідок з народознавства, фольклористку Лесю Йосипівну Коцюбу²⁶. Під нагляд КДБ вона потрапила у 1966-1967 роках за участь у спробі переправити за кордон дослідження Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"²⁷. Відтоді їй створили нестерпні умови для роботи. Зацькована проробками і дріб'язковими причіпками вона змушена була залишити улюблену роботу.

21 січня 1976 року у Чернігові був звільнений з-під варти уродженець с. Хрипівки Городнянського району Чернігівської області Левко Лук'яненко, якого у 1961 році Львівський обласний суд засудив до смерті, а Верховний Суд УРСР замінив цю кару 15-ма роками позбавлення волі за "ідею відриву Української РСР від Союзу РСР, підриву авторитету КПРС"²⁸. Випускник юридичного факультету Московського університету імені Ломоносова, ще навчаючись у Москві, вирішив присвятити своє життя Україні, її незалежності. У 1959 році з його ініціативи у Львівській області була створена Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)²⁹. Незабаром її викривають агенти КДБ, і всіх учасників опозиційної організації арештовують.

Відбувши 15-річний строк у концтаборі, Левко Григорович не покався у скоєному. У Чернігові йому як колишньому політв'язню з великими труднощами вдалось влаштуватись працювати навіть не за фахом – електриком Чернігівської обласної дитячої лікарні. Згідно з постановою про адміністративний нагляд Л.Лук'яненку заборонялось відвідувати ресторани, бари, кафе, виїжджати за межі обласного центру без дозволу органів міліції, покидати своє помешкання у час від 22-ої години до 6-ої години ранку. Щоп'ятниці він повинен був з'являтися для реєстрації в міліцію з 17-ої до 18-ої години³⁰.

Небезпечного для КДБ і КПРС політичного діяча з перших днів його перебування на свободі зацікавлені служби вирішили ізолювати від суспільства. Влада пунктуально слідкувала за виконанням обмежень "життєвого розпорядку". Невдовзі правоборець був двічі оштрафований за незначні провiniни, хоча він мав і поважні причини для порушення положень адміннагляду.

У трудовому колективі обласної лікарні за вказівкою КДБ відбуваються загальні збори, на яких розглядають поведінку Л.Лук'яненка – злісного ігнорувача примусових ходінь на демонстрації, суботники і т.п.

Протягом двох років агентура КДБ, обшуки дали слідчим великий "матеріал" і підставу засудити Левка Григоровича 20 липня 1978 року на 10 років позбавлення волі.

Судова колегія в кримінальних справах Чернігівського обласного суду звинуватила дисидента в тому, що він "зберігав та розповсюджував документи, в яких містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний та суспільний лад"³¹, написав у січні 1977 статтю "Зупиніть кривосуддя" до журналу "Народна творчість та етнографія" на захист Петра Рубана, а в лютому 1977 – "Різдвяне звернення до завзятих атеїстів", яке згодом передавалось у радіопередачах радіостанції "Свобода", також підготував рукопис "Проблеми інакодумства в СРСР", "Заяву Президії Верховної Ради від інакодумця Лук'яненка" та інші листи, маніфести, звернення³². У Чернігові у його квартирі він і правозахисники Микола Руденко, Олексій Тихий обговорили проекти "Декларації української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод" та "Меморандуму 1"³³.

Ще перебуваючи на засланні, Левко Григорович у березні 1988 року очолив Виконком Української Гельсінської Спілки³⁴, а, повернувшись додому, активно включився в громадсько-політичне життя. Його як відомого правоборця у 1990 році люди обирають народним депутатом

України, у 1991 році – висувують кандидатом на посаду Президента України.

Чернігівські борці за права і свободи українського народу, незважаючи на жорстокі репресії щодо них, намагання тоталітарної влади заглушити правду про їхню опозиційну діяльність, разом з іншими дисидентами дали животворний імпульс пробудження у народних масах критичної думки про оточуючу дійсність. Спочатку вони дивували, викликали невдоволення і навіть обурення своєю окремішністю, затятою позицією, яку важко було збагнути. А потім їхня правда, поєднана з прозрінням людей під час розвитку процесів демократизації в СРСР у 1986-1990 роках, додала багатьом політичної зірності і зрілості у важливо-переломний для України час.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. ДАЧО. – Ф.470. – Оп.12. – Спр.243. – С.47.
2. Архів Чернігівського управління СБУ (АЧУСБУ). – Спр. П-14537. – С.163.
3. Там само. – С.164.
4. АЧУСБУ. – Спр. ФП-15798. – С.165.
5. Там само. – С.291.
6. АЧУСБУ. – Спр. П-14693. – С.360.
7. Там само. – С.361.
8. Там само. – С.365.
9. Там само. – С.334.
10. Там само. – С.334.
11. Там само. – С.327.
12. АЧУСБУ. – Спр. П-15974.
13. Там само. – Спр. П-15252.

14. В.Матюх. Доля поета. Спомин про брата // Промінь Жовтня (Щорс). – 1993. – 21 серпня. – С.4.
15. Там само.
16. Там само.
17. П.Повод. Свідомо став на муку (Передмова) // Леонід Терехович. Свідомо став на муку. Вибране. – Чернігів, 1993. – С.3.
18. Там само.
19. В.Москаленко. Хто вбив? // Громада. – 1993. – №5.
20. Там само.
21. М.Малаш. Петро Рубан, політик та бізнесмен: Порожевіли... а нам би стати собою // Україна. – 1993. – Травень. – №6. – С.15.
22. Там само.
23. М.Руденко. От Украинской группы содействия выполнению Хельсинских соглашений // Хроника текущих событий. – 1977. – 16 марта. – Выпуск 44. – С.113.
24. Суд над Петром Рубаном // Хроника текущих событий. – 1977. – 25 мая. – Выпуск 45. – С.13.
25. Україна. – 1993. – Травень – №6. – С.15.
26. О.Гальонка. Леся Коцюба, фольклорист (1921-1986) // Просвіта (Ніжин). – 1993. – №4. – С.4.
27. Там само.
28. Л.Лук'яненко. Вірую в Бога і в Україну. – Київ, 1991. – С.34.
29. Там само. – С.34.
30. Там само. – С.68.
31. Там само. – С.103.
32. Там само. – С.103-113.
33. Там само. – С.115.
34. Там само. – С.281.

РОЗДІЛ VIII

УТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ОПОЗИЦІЙНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Перші легальні об'єднання громадян, не створені з ініціативи КПРС, почали з'являтися на Чернігівщині у 1988-1989 роках. Вони не були ще відкрито опозиційні режимові, але до них потрапили небайдужі люди, які проявили зацікавленість у швидкій реформації радянського суспільства, у ліквідації існуючих негараздів, проблем. Їх критична настроєність до оточуючої дійсності насторожувала владнопартійні інституції. Останні вживали всіх можливих заходів, аби підпорядкувати неформалів, взяти їх під свою опіку.

У жовтні 1988 року в обласному центрі почала діяти ініціативна група по створенню Демократичного руху прихильників перебудови (ініціатор Микола Лук'яненко), яка прийняла програмну заяву¹. Їх програма складається в основному з декларативних гасел і закликів, орієнтована на компрометацію місцевих партійних і радянських органів, перехоплення у них ініціативи у вирішенні важливих соціально-політичних завдань", – так повідомлялося 1 березня 1989 року у доповідній Комітеті партійного контролю при ЦК КПРС з Чернігівського обкому КПУ². У вересні-жовтні на квартирах почала збиратися група вболівальників за стан української мови в Україні та обласному центрі зокрема. Журналісти з "Комсомольського гарту" Владислав Савенок та Василь Чепурний, режисер філармонії Леонід Отрюх, директор музучилища Владислав Бойко, виконроби Олексій Івченко, Анатолій Лашевський, завідуючий відділом "Чернігівнафтогазгеологія" Богдан Луців, викладач юридичного технікуму Валерій Сарана до кінця 1988 року

виробили програму створення дійової неформальної громадської організації – обласного товариства української мови імені Т.Шевченка.

Водночас офіційно у січні 1989 року розпочало створювати подібне товариство відділення Спілки письменників УРСР в Чернігові під керівництвом Станіслава Реп'яха. Перші установчі збори обласного товариства української мови відбулися 15 січня 1989 року у приміщенні музею Михайла Коцюбинського³. Вони пройшли у гострій полеміці, намаганні представників Чернігівського обкому КПУ обрати "свій" склад керівних органів нової організації. Але цей задум не вдався.

Першим головою обласного товариства імені Шевченка був обраний двадцятип'ятирічний завідувач відділом обласної "молодіжки" Василь Чепурний. Відразу після установчих зборів з'явилися первинні осередки товариства в редакції "Комсомольського гарту", юридичному технікумі, ЧРПЗ, а згодом в Ніжині, Сосниці, Бахмачі.

Водночас у цей же період у Чернігівському педінституті виник політклуб, який очолив викладач Віталій Ростальний⁴. Основною метою цього об'єднання стало вивчення масштабів сталінських репресій. Політклуб провів перше вшанування жертв сталінізму у формі вечора* в педінституті⁵.

Незабаром з ініціативи В.Ростального, який був учасником установчого з'їзду "Меморіалу" в Москві, у Чернігові відбувається ряд організаційних зборів прихильників створення подібної організації на Чернігівщині. У них найактивнішу участь взяли кореспондент "Деснянської правди" Віталій Москаленко, виконроб Фелікс Кагно, викладач медучилища Микола Котенко, полковник міліції відставник Василь Литвин, вчитель Володимир Трейтак, завідувач кафедри історії СРСР та УРСР Чернігівського педінституту Олександр Коваленко та інші³.

* Планувався мітинг, але міська влада його не дозволила.

Установчі збори історико-просвітницького товариства "Меморіал" відбулися в залі обласної організації товариства "Знання" 25 лютого 1989 року⁶. Як і під час створення товариства української мови, Чернігівський обком КПУ намагався взяти ситуацію "під контроль". Установчі збори відкрила ветеран КПРС і комсомолу Т.Атрощенко. У залі було чимало номенклатури. І все ж, незважаючи на це, ініціатори-вболівальники відкриття правди про минуле здобули мандати і в керівництві організації (співголовами організації "Меморіал" стали В.Ростальний, В.Москаленко та О.Коваленко), і стали більшістю серед обраних делегатів на установчий з'їзд республіканського "Меморіалу". Загалом нова організація стає в чітку опозицію до КПРС і її дітища – тоталітарного режиму. Заяву чернігівського "Меморіалу" про цькування академіка А.Сахарова надрукувала латвійська газета "Советская молодежь"⁷.

"Меморіалівці" провели похід-реквієм до будинку колишнього НКВС⁸, інші заходи. Як відзначалося 5 липня 1989 року на засіданні бюро Чернігівського обкому КПУ, "окремі члени обласного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (56 чоловік) також допускають у своїй діяльності демагогічні висловлювання, що збуджують суспільну думку, образливі випадки щодо представників партії та радянських органів влади"⁹.

На цьому ж засіданні йшлося й про вже "націоналістичні тенденції в діяльності обласного самодіяльного об'єднання "Товариства української мови імені Т.Г.Шевченка". "Тон тут задають активісти "Товариства" (Чепурний, Сарана та інші), яки в унісон з виступами ряду українських письменників надмірно трагізують і розпалюють пристрасті ніби катастрофічного стану української мови та культури" – зафіксовано документально в протоколі ОК КПУ¹⁰.

У квітні 1989 року у Чернігові створюється філія Української Гельсинської Спілки. Її фундатором став голова УГС Левко Лук'яненко, який 26 січня того ж року повернувся додому з заслання.

Чернігівськими членами УГС згодились бути Олександр Лук'яненко, Ігор Орлов, Михайло Коваленко, Яків Мостепан, Микола Миколаєнко¹¹. На першому організаційному засіданні, в якому взяли участь десять чоловік, обрано керівником філії сторожа музучилища, випускника Чернігівського педінституту Якова Мостепана. Завдяки Левку Лук'яненку філія УГС стала найбільш значною політичною опозиційною силою на Чернігівщині. Вона радикальніше оцінювала діяльність КПРС, влади, проповідувала розвал СРСР, чіткіше від інших вимагала утвердження в Україні прав людини, свободи слова, друку.

2 вересня 1989 року Якова Мостепана Чернігівським народним судом оштрафовано на 100 карбованців за організацію несанкціонованого мітингу на Красній площі.

Його однодумці цього ж дня зібрались о 20 годині у центрі міста для збирання коштів на штраф. У цьому зв'язку міліцією був затриманий член УГС О.Котенко.

7 листопада 1989 року вперше місцева УГС провела значну суспільно-політичну акцію. Членам філії Олександр Котенку та Михайлу Коваленку під час святкування річниці Жовтневого перевороту вдалось обхитрувати пильність міліцейського кордону, наблизитись з масами людей до трибуни і підняти над головами гасла "Ми за багатопартійну систему", "Відмініть шосту статтю Конституції". Відразу їх оточили декілька чоловік в цивільному і пошматували гасла. Членів УГС відвели у приміщення товариства "Знання" і протримали там двадцять хвилин. Настрій обласного керівництва все ж добряче підупав: такого зухвальства місцевих неформалів ніхто не очікував. Розголос про акцію невідомих загалу учасників мітингу поширився обласним центром.

9 липня 1989 року відбулись установчі збори крайової організації Народного Руху України за перебудову. Співголовами організації обрані Анатолій Майба, Валерій Сарана та Олександр Котенко, згодом відповідальним секретарем – Михайло Данилюк. Рухівцями стало чимало комуністів, навіть інструктор Чернігівського райкому КПУ Сергій Будко*, якого було обрано делегатом установчого з'їзду Руху в Києві¹².

На той ще час вироблена делегатами з'їзду 8-10 вересня 1989 року в столиці України програма Руху підтримувала "принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією, Першим з'їздом народних депутатів СРСР"¹³. Водночас вона виступала "за приведення Конституції УРСР та законодавства республіки у повну відповідність з положеннями Загальної декларації прав людини ООН", проти цензури¹⁴, втручання органів КДБ та МВС у сферу ідеології¹⁵, відстоювала свободу слова та інформації¹⁶.

Відразу після з'їзду на найбільшу новостворену масову організацію з ініціативи ЦК КПУ було розгорнуто шалену атаку¹⁷. 20 вересня 1989 року Чернігівський обком КПУ видав секретну постанову "Про роботу у зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову"¹⁸. У ній ставилось завдання "організувати по обласному, місцевому радіомовленню спеціальні передачі, у газетах – спеціальні публікації, які викривали б політичні діла лідерів НРУ, справжнє обличчя окремих делегатів з'їзду НРУ"¹⁹. У тільки-но народженого опозиційного утворення не було своєї преси. А тому й чернігівська філія НРУ не мала можливості відповісти на критичні публікації місцевих засобів масової інформації. Винятком стала лише газета Чернігівського радіоприладного заводу "Приборостроитель",

* Відряджений для контролю за організацією, він скоро переосмислив свої погляди і став невдовзі "переродженцем", невтомним дослідником дій УПА, ОУН.

яка вже 13 вересня опублікувала повідомлення інженера-конструктора відділу 441 А.Бабкіна про участь його та В.Фальби, І.Чеха в роботі установчого з'їзду Руху²⁰, а 18 жовтня дала статтю фрезерувальника цеху 10 Ю.Сігеті "Чому я за Рух". В останній автор спростовує звинувачення, мусовані офіційною пресою про рухівців.

Разом з тим керівництво крайової організації НРУ за перебудову відчуло нагальну потребу у виданні свого органу. За цю справу взявся Віталій Москаленко, який на той час з політичних мотивів вже змушений був піти з "Деснянської правди". Так як всі друкарні Чернігівщини і найближчих областей були під суворим контролем компартійного апарату, перше число опозиційної газети "Громада" друкувалось у серпні 1989 року у Вільнюсі²¹. Половину тиражу (500 примірників) у вересні намагався доставити у Чернігів Валерій Сарана. Незважаючи на те, що він зробив кілька пересадок, у Ріпках автобус зупинили співробітники ДАІ та КДБ і, не складаючи ніякого протоколу, вилучили всі газети²². Другу половину тиражу у кінці вересня при великій конспірації було доставлено в Чернігів.

Другий номер "Громади" був викрадений співробітниками спецслужб у Вільнюсі зі складу. В.Москаленка та В.Ростального, які поверталися з нічим з Литви, на вокзалі в Чернігові арештували вісім агентів і, завізши в глухий куток, обшукали²³.

Третій номер попутками доставив з Литви пенсіонер, колишній офіцер Віктор Іванович Перепеча²⁴.

Перші активісти новоутворених громадських організацій зазнали політичних переслідувань. Компартійна влада вже не вдавалась до позбавлення їх волі. Проте В.Ростального, С.Жигінаса, В.Москаленка (двічі) та інших позбавила роботи. У багатьох трудових колективах дирекції, парткоми чинили тиск на членів неформальних організацій, осуджували їх дії.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. Федорович В. Куди прямує Рух? // Комсомольський гарт. – 1990. – 6 січня.
2. Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1993. – №5.
3. Савенок В. Створено товариство // Комсомольський гарт. – 1989. – 28 січня.
4. Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1993. – №7.
5. Минуле вчить, сучасне закликає // Комсомольський гарт. – 1989. – 28 січня.
6. Сенько В. (В.Савенок) "Меморіал" – людяність, пам'ять, справедливість // Комсомольський гарт. – 1989. – 4 березня.
7. Советская молодежь. – 1989. – 21 червня.
8. Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – №1.
9. Там само. // Громада. – 1993. – №5.
10. Там само.
11. Тут і далі використано спогади Олександра Лук'яненка.
12. Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – №5.
13. Народний Рух України за Перебудову. Програма. Статут. – Київ (Українське видавництво "Смолоскип" ім. Василя Симоненка). – 1989. – Жовтень. – С.3.
14. Там само. – С.6.
15. Там само.
16. Там само.
17. О.Гарань. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – Київ, 1993. – С.67.
18. Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – №5.
19. Там само. – Громада. – 1994. – №6.
20. Приборостроитель. – 1989. – 13 сентября.

21. Козлянський С. Газеті "Громада" 5 років // Громада. – 1994. – №8.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.

РОЗДІЛ IX

ПЕРША КОВБАСНА РЕВОЛЮЦІЯ В СРСР

Процеси демократизації в СРСР, розпочаті "з дозволу" КПРС, у 1989 році наштотувались на її ж заскорузлість, непідступність для перебудови, небажання апарату втрачати монопольну політичну владу, системи привілеїв, внести корективи в ідеологію, яка збанкрутіла. Вибори рад трудових колективів, деяких керівників, особливо середньої ланки, дедалі наростаючий шквал газетних публікацій про невідомі сторінки історичного минулого, нелаковану дійсність, труднощі в економіці розхитали монолітно-стереотипну свідомість мас, пробудили вже не окремих одиниць. На Чернігівському радіоприладному заводі влітку 1989 року критична маса невдоволення вилилась у "Відкритий лист комуністів інструментального виробництва об'єднання обласного комітету КПУ". Його прийняли відкритим голосуванням на партійних зборах 18, 17, 27 цехів, відділу 448 та дільниці 357 заводу. Він набув великого розголосу у місті, бо був надрукований у заводській багатотиражці "Приборостроитель". Газета за день-два стала бестселером. З неї робили ксерокопії. Вона передавалась з рук в руки. У відкритому листі члени КПРС розмірковують над причиною почастищення випадків виходу колег по роботі з партійних рядів. На їх думку, в області вище керівництво не турбується про авторитет комуністів.

"Чому наш секретар обкому живе в 12-квартирному особняку, для будівництва якого було знайдено місце в центрі міста (з знесенням

житлового будинку) і затрачені кошти, на які можна побудувати не 12, а набагато більше квартир? – ставили питання руба автори листа. – Для чого у нас 2 райкоми, обком, міськом для парторганізацій міста з населенням менше 300 тисяч? І майже у кожного працівника цих установ окремий чудово обладнаний кабінет, приймальня"¹.

Комуністи ЧРПЗ звинуватили обком партії в тому, що робітники заводу не можуть за 15 років роботи отримати земельну ділянку під город, а в той же час вся номенклатура побудувала під містом, у зручних місцях дачі, працівники партапарату активно займаються браконьєрством. Та найбільше вразили усіх не так смілива констатація фактів, про які більшість людей знала, а висунуті вимоги.

Не якісь дисиденти, антирадянщики, а свої ж звичайні чернігівські комуністи вимагали ліквідувати міські райкоми партії і вивільнені приміщення передати для використання під медустанови. Вони також у формі ультиматуму пропонували переселити першого секретаря обкому КПУ та інших мешканців 12-квартирного будинку в звичайні квартири, розформувати лічсанупр (лікарню та поліклініку, де обслуговувалась номенклатура ОК КПУ), закрити спецпродуктові розподільники для партапарату, переобладнати вишуканий новозбудований готель обкому в профілакторій для матері та дитини.

28 липня 1989 року², налякане опублікованим, бюро обкому спішно скликало нараду, на якій перший секретар обкому КПУ Леонід Палажченко проінформував присутніх про публікацію "Приборостроителя" і намагався спростувати більшість наведених у ній фактів, а також роз'яснив позицію бюро щодо окремих проблем, піднятих у листі комуністів. Його виступ майже повністю опубліковано 2 серпня у газеті ЧРПЗ. Аргументація першого секретаря була сприйнята з недовірою і загалом викликала настрої загального невдоволення у трудовому колективі. Коли перший секретар Чернігівського міськкому КПУ Євген

Федоренко спробував на загальних зборах як член бюро обкому КПУ ще раз роз'яснити позицію бюро обкому КПУ, багато робітників демонстративно покинуло зал³.

На зборах цехів трудові підрозділи висувають нові вимоги. Так, загальні збори робітників, службовців та інженерно-технічних працівників цеху №19 прийняли пакет вимог, зокрема і таку: "Раді народних депутатів спільно з прокуратурою провести інвентаризацію житлового фонду відповідальних працівників райкомів, міськкому, обкому Компартії України. Лишки житлової площі забрати"⁴.

Пропозиції комуністів, робітників ніхто всерйоз не розглядав і не намагався вирішити. Апарат обкому КПУ доклав більше зусиль, аби приборкати-втихомирити бунтуючий колектив роз'яснювальними бесідами, пустопорожніми зборами і не дати можливості поширитися радикальним поглядам-настроєм на інші заводи, фабрики. Так як під контролем ОК КПУ була вся обласна преса, радіо, то відповідно про ситуацію з вимогами комуністів, робітників на ЧРПЗ ніяких повідомлень не давалося. Все це, дедалі більше впевнювало пробуджених партійців, що вони продовжують жити у країні, де є дві правди: одна – для еліти КПРС, а інша – для простого люду, рядових членів КПРС. Консультанта Будинку політосвіти ОК КПУ Володимира Повжика за оголошення на пленумі обкому партії інформації про дачі вищого партійного керівництва восени 1989 року "попросили" з відповідальної на той час посади і залишили без роботи.

Зневіра від всіляких обіцянок, брехливих відповідей керівних партократів, на перший погляд, приглушила відкриті спроби боротьби за більш справедливий устрій життя. Ніхто у вищих ешелонах влади і не підозрював, що ця тиша тимчасова, що вона акумулює в собі настрої невдоволення, які, наростаючи, як пухир, у певний момент мали прорвати вже в іншій формі, ніж це було спочатку.

Перша "ковбасна революція" в СРСР спалахнула, як сірник, у Чернігові у ніч з 6 на 7 січня 1990 року. Почалася вона з звичайної дорожньо-транспортної пригоди після 18 години вечора 6-го січня. На велелюдному перехресті вулиць Рокоссовського та Доценка "Волга" облвиконкому 18-15 ЧН зіткнулась з приватними "Жигулями". На очах чернігівців п'яний водій службової автомашини намагався втекти. Його затримали разом з керівником, якого він віз, – завідувачим відділом облвиконкому В.Заїкою. В автомашині, яку оточили перехожі, всі побачили окорок, копчені ковбаси та інші делікатеси, спиртні напої⁵. Ще у серпні 1989 року директор ЧРПЗ Л.Безверхий на зборах у своєму колективі говорив з приводу вимог комуністів, "що якби у нас в магазинах лежав хоч один сорт ковбаси, то такий лист взагалі не з'явився б"⁶. Мабуть, і дорожньо-транспортна пригода в Чернігові не переросла б у народний вибух, якби м'ясні продукти вільно, а не з підсобок продавалися в магазинах обласного центру, а також планово не забиралися в Москву та інші регіони СРСР.

Вражені побаченими делікатесами люди, кількість яких дедалі більше стихійно зростала, спрямували своє обурення на автомобіль. Його перекинули, а потім, незважаючи на міліцейські кордони, притягли на Красну площу, а згодом до обкому КПУ. Там розпочався мітинг. Люди говорили про заболіле, висловлювали своє обурення існуючими умовами життя, картали обкомівців.

7 січня о 14 годині тисячі чернігівців знову зібралися біля обкому партії. Стихія криків, вигуків проти Л. Палажченка і його колег, які намагались вступити в діалог з мітингуючими, була подолана представниками Руху, до голосу яких всі прислухалися. Заздалегідь заготовлений проект резолюції мітингу, виготовлений на квартирі редактора "Громади" Віталієм Москаленком та Сергієм Жигінасом, в основному повторював вимоги комуністів ЧРПЗ і з незначними

доповненнями був прийнятий учасниками мітингу. Опозиційний стихійний бунт чернігівців проти влади завдяки народженню напередодні в Чернігові реальної політичної сили – Руху – набув організаційного характеру, сфокусував настрої обурення окремим фактом негідної поведінки представника номенклатури у загальний протест не тільки проти місцевого керівництва, а й проти всевладдя КПРС.

Мітингуючі проголосували за відставку бюро обкому партії у повному складі, відміну шостої статті Конституції СРСР, створення незалежної газети, відміну всіх привілеїв чернігівського керівництва⁸, повністю підтримали положення відкритого листа комуністів ЧРПЗ. 10 січня відбувся великий масовий мітинг чернігівчан на стадіоні імені Гагаріна⁹. Людському всезростаючому тиску вже не можна було протистояти новими обіцянками, запевненнями. ЦК КПУ, який представляв у ті дні в Чернігові Леонід Кравчук, вирішив розрядити "обстановку і локалізувати конфлікт втратою двох фігур – першого секретаря обкому КПУ Л.Палажченка та голови облвиконкому М.Гришка, які 12 січня підписали заяви з проханням звільнити їх від виконання службових обов'язків. 13 січня вперше на всю область по радіо транслювався пленум обкому партії.

Мітинги в обласному центрі скликали люд на центральні площі Варви¹⁰, Борзни¹¹, Мени, де ще раніше групи опозиціонерів постали проти старих методів керівництва, прорахунків головних посадових осіб.

За прикладом Чернігова (мітинги показало Центральне телебачення) з аналогічними вимогами сколихнулись-вибухнули обласні центри Росії, України. Чернігівський сірник підпалив вибухонебезпечний стан пробуджено-невдоволеного так званого "радянського" народу. Відшумілі мітинги, страйки стали відчутною сходинкою в очищенні суспільства від комплексу страху, здобутті людьми не проголошених, а реальних свобод і прав, відправили у відставку тисячі збанкрутілих партійних вельмож.

Однак при цьому вони не змінили основ політичної системи, провідну і консервативну роль у ній КПРС. Відбулася лише часткова її модернізація, демократизація.

У Чернігові старій номенклатурі, досвідченому апарату обкому партії вдалося після незначних втрат та уступок взяти ситуацію під контроль. Перебуваючи в стані ейфорії від недавніх мітингових перемог, люди вже не дуже-то звертали увагу, що в основному їх пропозиції ввічливо замовчувалися-ігнорувалися, що на післямітингових пленумах Чернігівського обкому КПУ з трибуни виступали здебільшого заздалегідь визначені "свої" промовці. 22 січня пленум, учасниками якого з правом голосу були старі консервативні діячі обойми ОК КПУ "демократично" – погоджено обирають новий секретаріат обкому партії, в якому займають відповідальні посади представники тієї ж партійної еліти, які пройшли вишкіл в Чернігівському обкомі КПУ.

Відставка Л.Палажченка і М.Гришка, інших посадових осіб породила у багатьох ілюзію про прихід справжньої перебудови на Чернігівщину, очищення рядів КПРС від застійного баласту. Насправді ж зміни торкнулися лише партійної верхівки. У районах, багатьох парторганізаціях панувала догматично-інертна консервативна номенклатура, настроєна рішуче проти демократичних змін. У її руках зосереджувалась влада, кадри, транспорт, друкарні, а тому перші альтернативні вибори до Верховної Ради загалом дали в парламент консервативну компартійну більшість. Рухівський кандидат В.Сарана завдяки наклепам, листівкам ("В.Сарана єдиний залежний кандидат. Від кого і від чого? Від київських апаратчиків УГС, від подачок, які вони йому кидають"¹²) не набрав потрібної кількості голосів.

Опозиційні демократичні організації, концентруючись в обласному центрі та Прилуках, Ніжині здебільшого не мали дієвих організаторів на місцях, а тому й населення мало знало про альтернативні їх програми,

погляди. Сільська глибинка взагалі жила несхитним попереднім життям. Тому не випадково в обласну Раду, райради потрапили переважно директори, голови колгоспів. Невеличка опозиційна група депутатів в облраді ніякого впливу на вироблення і прийняття рішень не робила.

Проте йшли місяці і з ними приходило розуміння, що тоталітарний режим – це не тільки конкретний партійний вельможа, його дача, привілей, а ціла система, яку не можна змінити, помінявши Л. Палажченка на В.Лісовенка. Опозиційні громадські організації першими дійшли до цього усвідомлення. Вже в квітні-травні 1990 року неформали більш радикально і без страху викривають злочинну суть КПРС, більшовизм, вступають у відкриту конфронтацію з райкомаами і парткомаами.

Загострення політичної боротьби призводить до розшарування у стані демократично настроєних людей, об'єднання їх у партії, громадські об'єднання з певними платформами. У квітні-травні 1990 року на базі УГС у Чернігові з'являється перша опозиційна режимові партія УРП (Українська республіканська партія). За нею протягом 1990-1991 років виникають в обласному центрі ПДВУ, СНУМ, об'єднання "Нова Україна", "Зелений світ". Кожна нова організація, партія зробила свій посильний внесок у подальшу руйнацію основ тоталітарного режиму, демократизацію суспільства. Після "ковбасної революції" демократи вже жодного разу не могли скликати такого велелюдного мітингу, як 10 січня 1990 року. І все ж коло прихильників демократичної опозиції зростає. На кінець 1990 року в області налічувалось понад 1000 зареєстрованих членів ТУМу, "Меморіалу", Руху, УРП, "Зеленого світу", СНУМу, ПДВУ, "Нової України". Не більше їх було і в інших областях України, СРСР. Проте і цього було достатньо для усунення від влади комуністичного режиму, який під світлом правди і демократизації, прозріння людей 19-21 серпня 1991 року агонізував у формі сумнозвісного ДКНС і наказав довго жити.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. Открытое письмо коммунистов инструментального производства объединения областному комитету КПУ // Приборостроитель. – 1989. – 26 июля.
2. На совещании в обкоме Компартии Украины // Приборостроитель. – 1989. – 2 августа.
3. Барабаш Л. Что было после письма // Приборостроитель. – 1989. – 9 августа.
4. Махлай А. Собрание приняло решение // Там само.
5. В ночь перед рождеством // Приборостроитель. – 1990. – 10 января.
6. Приборостроитель. – 1989. – 9 августа.
7. Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – №6.
8. Резолюция состоявшегося 7 января общегородского митинга // Приборостроитель. – 1990. – 10 января.
9. Раби – не ми, раби – німі! // Комсомольський гарт. – 1990. – 13 січня.
10. Мітинг у Варві // Комсомольський гартт. – 1990. – 20 січня.
11. Підтримали Б.Хожая // Там само.
12. Савенок В. Тиражированная ложь против одной правды // Приборостроитель. – 1990. – 14 марта.

ЗМІСТ

Причини появи опозиції

Збройне протистояння 1944-1949 років

Керівний саботаж

Виселення за межі України

Антирелігійна істерія

Стихійні протести і опозиційні виступи – прояви

50-х початку 80-х років

Одинаки-правоборники

Утворення перших опозиційних громадських організацій

Перша ковбасна революція в СРСР